

QMU JANINDAG'I AYMAQLIQ ORAY

OQIW-METODIKALIQ
KOMPLEKS

2023

QARAQALPAQ ÁDEBIYATTANÍWÍ HÁM ÁDEBIY SÍN TARIYXÍ

Nurjanov Perdebay | f.f.d., (DSc)

**ÓZBEKSTAN RESRUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, PA'N
HA'M INNOVASIYALAR MINISTRILIGI**

**QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI JANÍDAĞÍ
PEDAGOG KADRLARDÍ QAYTA TAYARLAW HÁM OLARDÍN
QÁNIGELIGIN JETILISTIRIW AYMAQLÍQ ORAYÍ**

**«QARAQALPAQ ÁDEBIYATTANÍWÍ HÁM ÁDEBIY SÍN
TARIYXÍ»**

MODULÍ BOYÍNSHA

OQÍW-METODIKALÍQ KOMPLEKS

Qánigeligin jetilistiriw kursı baǵdarı: Qaraqalpaq tili tálim baǵdarı ushın

Tınlawshılar kontingenti: Joqarı oqıw ornı oqıtıwshıları

Nókis – 2023

Oqıw-metodikalıq kompleks Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministirliginiń 2020 jıl “7”-dekabrdagi 648-sanlı buyırǵı menen tastıyqlanǵan úlgili oqıw reje hám baǵdarlama tiykarında islep shıǵılǵan.

Dúziwshi: filologiya ilimleri doktorı (DSc) **Perdebay Nurjanov**

Pikir bildiriwshiler: filologiya ilimleri kandidatu, docent **Barlıqbay Dáwletov**
Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya pánleri doktorı (PhD) **Jupar Qaniyazova**

Oqıw-metodikalıq kompleks baǵdarlama Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Ilimiy-metodikalıq keńesinide usınıs etilgen (2022 jıl “30”-dekabr 5 -sanlı protokol).

MAZMUNÍ

I.	JUMÍS BAĞDARLAMA.....	4
II.	MODULDÍ OQÍTÍWDA PAYDALANÍLATUĞÍN INTERAKTIV OQÍTÍW METODLARÍ	11
III.	TEORIYALÍQ SABAQ MATERIALLARÍ.....	36
IV.	ÁMELIY SABAQ MATERIALLARÍ.....	63
V.	KEYSLER	89
VI.	GLOSSARIY	91
VII.	PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR.....	101
VIII.	PIKIRLER.....	104

JUMÍS BAĞDARLAMA

KIRISIW

Dástúr Ózbekstan Respublikasınıń 2020-jıl 23-sentyabrde tastıyqlanǵan “Tálim haqqında”ǵı Nızamı, Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 7-fevraldaǵı “Ózbekstan Respublikasın jáne de rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası haqqında”ǵı PF-4947-san, 2019-jıl 27-avgusttaǵı “Joqarı oqıw ornı basshı hám pedagog kadrlardı úzliksiz qánigeligin jetilistiriw sistemasın islep shıǵıw haqqında”ǵı PF-5789-san, 2019-jıl 8-oktyabrdegi “Ózbekstan Respublikası joqarı talim tarawın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyasın tastıyqlaw haqqında” ǵı PF-5847-sanlı Pármanları hám de Ózbekstan Respublikası Minisrler Keńesiniń 2019-jıl 23-sentyabrdegi “Joqarı oqıw ornı basshı hám pedagog kadrlardıń qánigeligin jetilistiriw sistemasın jáne de rawajlandırıw boyınsha qosımsha is-ilájlar haqqında”ǵı 797-sanlı Qararlarında belgilengen wazıypalar mazmunınan kelip shıqqan halda dúzilgen bolıp, ol joqarı oqıw ornı pedagog kadrlarınıń kásiplik sheberligi hám de innovacion kompetentligin rawajlandırıw, tarawǵa tiyisli sırt el tájiriybeleri, jańa bilimlerdi ózlestiriw, sonday-aq ámeliyatqa endiriw kónlikpelerin rawajlandırıw.

I. Moduldiń maqseti hám wazıypaları

«Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sın tariyxı» moduliniń maqseti: pedagog kadrlardı innovaciyalıq usıllar tiykarında oqıw-tárbiya jumısların joqarı ilimiy-metodikalıq dárejede jobalastırıw, tarawdaǵı aldınǵı tájiriybeler, zamanagóy bilim hám tájiriybelerdi ózlestiriw hám ámeliyatqa engiziw ushın zárur bolatuǵın kásiplik bilim, kónlikpe hám tájiriybelerdi jetilistiriw, sonday-aq olardıń dóretiwshilik iskerligin rawajlandırıwdan ibarat.

«Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sın tariyxı» moduliniń wazıypaları:

«Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sın tariyxı» baǵdarında pedagog kadrlardıń kásiplik bilim, kónlikpe hám tájiriybelerdi jetilistiriw hám rawajlandırıw; -pedagoglardıń dóretiwshilik-innovaciyalıq iskerlik dárejesin arttırıw;

-qánigelik pánlerdi oqıtıw barısında zamanagóy axborot-kommunikaciyalıq texnologiyalardı hám shet tillerin nátiyjeli túrde endiriwdi támiyinlew ;

-arnawlı pánler tarawın oqıtıwdıń innovaciyalıq texnologiyaların hám aldınǵı shet el tájiriybelerin ózlestiriw;

«Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sín tariyxı» baǵdarında qayta tayarlaw hám tájiriybe arttırıw barısın ilim hám islep shıǵarıwdaǵı innovaciyalar menen óz-ara integraciyasın támiyinlew.

Kurs juwmaǵında tıńlawshılardıń bilim, kónlikpe, tájiriybe hám kompetentligine qoyılatuǵın talaplar:

«Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sín tariyxı» moduli boyınsha tıńlawshılardıń tómendegi jańa bilim, kónlikpe, tájiriybe hám kompetenciyalarǵa iye bolıwı talap etiledi:

Arnawlı pánler boyınsha tıńlawshılardıń tómendegi jańa bilim, kónlikpe, tájiriybe hám kompetenciyalarǵa iye bolıwı talap etiledi:

Tıńlawshı:

- Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sınıń payda bolıw hám qalıplesiwin;
- Dáslepki sın maqalalar mazmunın;
- 1940-50-jıllardaǵı ilimiy izertlewler: monogrfiya, broshyura, ilimiy hám ádebiy sın maqalalardıń problematikasın;
- 1960-80-jıllardaǵı ilimiy izertlewler: monogrfiya, broshyura, ilimiy hám ádebiy sın maqalalardıń xalqımızdıń ruwxıy turmısındaǵı tutqan ornın biliwi kerek.

Tıńlawshı:

- Ǵárezsizlik dáwirindegi ilimiy izertlewler: monogrfiya, broshyura, ilimiy hám ádebiy sın maqalalardı búgingi kúngi ruwxıy turmısımızdaǵı ózgerisler menen salıstırıp bahalay biliwi;
- xalqımızdıń ruwxıy dúnyasında salmaqlı orınǵa iye ádebiyattıń, onıń ajıralmas bir bólegi bolǵan ádebiyattanıw hám ádebiy sınıń teoriyalıq hám ádebiy áhmiyetin túsindiriwi;-

–ata-babalarımızdın ádebiy hám ilimiy miyrasın oqıp úyreniw kónlikpelerine iye bolıwı lazım.

Tıńlawshı:

–ádebiyattanıw hám ádebiy sın baǵdarındaǵı qubılıslardı bir-biri menen salıstırıp úyreniw arqalı jámiyet ushın áhmiyetli juwmaqlar shıǵarıw, búgingi erkin hám azat turmıstın qádirine jetiw;

–ádebiyattanıw hám ádebiy sındı rawajlandırıwǵa úlken úles qosqan belgili wákillerdin ilimiy iskerligine baha beriw, anıq mısallar tiykarında olardıń iskerliginiń xalıqtın ruwxıy dúnyasın rawajlandırıwdıǵı ornın túsindiriwge umtılıw ;

–ádebiyattanıw hám ádebiy sın qubılısların awızeki hám jazba túrde, ádebiy til normaları tiykarında óz kóz qarasın erkin sáwlelendire biliwi, ilimiy tiykarlangan hádiyseler boyınsha erkin pikirge iye bolıwı hám olarǵa sanalı qatnas bildire alıw kónlikpesine iye bolıwı zárúr.

Tıńlawshı:

–Ózbekistanda ilim tarawında alıp barılıp atırǵan reformalardıń teoriyalıq konceptual máselelerin;

–Ózbekistanda ámelge asırılǵan ekonomikalıq reformalardıń mánis-mazmunın;

–Gárezsizlik dáwirinde ádebiyattanıw hám ádebiy sın boyınsha ámelge asırılǵan izertlewlerde innovaciya hám jańalıqlardıń áhmiyetin analiz islew kompetenciyalarına iye bolıwı lazım.

Modul boyınsha saatlardıń bólistiriliwi:

	Modul temaları	Tırlawshınıń oqıw júklemesi, saat			
		Hámmesi	Auditoriyalıq oqıw júklemesi saati		
			Ulwma	Sonnan	
				Teoriya	Ámeliy
1.	Qaraqalpaq ádebiyattanıw hám ádebiy sını tariyxı pánniń maqseti hám wazıypaları	2	2	2	
2.	1940-50-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiy sını hám ádebiyat ilimi	2	2	2	
3.	Ádebiyattanıw hám ádebiy sında qaraqalpaq poeziyası máseleleri	2	2	2	
4.	Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sında proza máseleleri	2	2	2	
5.	Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sında dramaturgiya máseleleri	2	2		2
6.	1960-80-jıllardaǵı ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy sını	2	2		2
7.	Nájim Dáwqaraev hám qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sını	2	2		2
8.	M.Nurmuxammedov hám qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sını	2	2		2
9.	S.Axmetov hám qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sını	2	2		2
10	Ǵárezsizlik dáwirindegi ádebiy sınıń rawajlanıw ózgesheligi	2	2		2
	Jamı:	20	20	8	12

TEORIYALIQ SHINIǴIWLAR TEMASI

1- tema: Kirisiw. Ádebiyattanıw hám ádebiy sın pán sıpatında, maqseti hám wazıypaları. Ádebiyattanıw hám ádebiy sınınıń ózine tán ózgeshelikleri. Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sınınıń qalıplesiwi **(2 saat)**

Jobası:

1. Ádebiyattanıw iliminiń payda bolıw kórinisleri.
2. Ádebiyattanıw iliminiń payda bolıwına obektiv hám subektiv jaǵdaylardıń tásir etiwi.
3. Ádebiyatqa hám folklorga tiyisli shıǵarmalardı jıynawdıń massalıq qolǵa alınıwı.
4. Dáslepki sın maqalalar. Olarǵa sholiw jasaw. Olardıń xarakterli belgileri. Jetiskenlikleri hám kemshilikleri.
5. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń payda bolıwına hám qalıplesiwine basqa xalıqlar ádebiyattanıw iliminiń tási.

2- tema: 1940-50-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiy sını hám ádebiyattanıw ilimi.

(2 saat)

Jobası:

1. XX ásirdeń 40-50-jıllarındaǵı ádebiyattanıw ilimi
2. 1940-50-jıllarındaǵı ádebiy sın
3. Qaraqalpaq folklorın izertlew máseleleri
4. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XIX ásir klassik ádebiyatın izertlew máseleleri

3- tema: Ádebiyattanıw hám ádebiy sında qaraqalpaq poeziyası máseleleri.

(2 saat)

Jobası:

1. Qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy sında 1960-70 jıllardaǵı poeziya máseleleri
2. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XX ásirdeń 80 jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyasın izertlew máseleleri

**4- tema: Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sında proza máseleleri
(2 saat)**

Jobası:

1. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XX ásirdeń I yarımındaǵı prozanıń izertleniwi
2. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XX ásirdeń 60-80-jıllarındaǵı qaraqalpaq prozasın izertlew máseleleri
3. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde T.Qayıpbergenov prozasın izertlew máseleleri

ÁMELIY SHININIǴIWLAR

1-mavzu: 1-tema: Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám sında dramaturgiya máseleleri (2 saat)

Jobası:

1. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde milliy dramaturgiyanıń tuwılıwı hám qalıplesiwi máseleleri
2. Ádebiy sında qaraqalpaq dramaturgiyası máseleleri

2-tema: 1960-80-jıllardaǵı ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy sın (2 saat)

Jobası:

1. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde qaraqalpaq folklorı máseleleri
2. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde klassik ádebiyat máseleleri

3-mavzu: Nájim Dáwqaraev hám qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sın

Jobası:

1. Nájim Dáwqaraev miynetlerinde qaraqalpaq klassik ádebiyatın izertlew máseleleri
2. Nájim Dáwqaraev miynetlerinde qaraqalpaq folklorin izertlew máseleleri

4-tema: M.Nurmuxammedov hám qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sını

(2 saat)

Jobası:

1. M.Nurmuxammedovtıń ilimiy-izertlew jumıslarına qısqasha sholıw.
2. Iлимпazdıń ádebiy baylanıslar, Orta Aziya xalıqları ádebiyatında jazba hám awızeki ádebiyattıń sintezi máselelerin izertlewı.
3. M.Nurmuxammedov qaraqalpaq prozasın izertlewshi.
4. Iлимпazdıń ilimiy-izertlew jumısları usılınıń basqa ilimpazlarǵa tásiiri. Iлимпazdıń baska da baǵdardaǵı izertlewlerine sholıw.

5-tema: S.Axmetov hám qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sını **(2 saat)**

Jobası:

1. S.Axmetov ádebiyat izertlewshisi hám sınıshı.
2. Iлимпaz XX ásir qaraqalpaq poeziyasın izertlewshi. Iлимпazdıń ádebiyattıń teoriyalıq máselelerin izertlewı.
3. Ádebiyat tariyxı, ádebiyat teoriiyası boyınsha sabıqlıqlardıń avtorı sıpatında.
4. S.Axmetov ádebiy sınıshı. Ol qaraqalpaq ádebiy sınınıń tariyxın hám bul taraw boyınsha sabaqlıqlar jaratıwshı sıpatında. Iлимпazdıń sını maqalaları hám bibliografiyalıq miynetlerine sholıw.

6-tema: Gárezsizlik dáwirindegi ádebiy sınınıń rawajlanıw ózgeshelikleri **(2 saat)**

Jobası:

1. Ádebiyattanıw iliminde poeziya máseleleri
2. Ádebiyattanıw iliminde proza máseleleri
3. Ádebiy sında házirgi ádebiy processke degen kózqaras

II. MODULDI OQÍTIWDA QOLLANÍLATUĞÍN INTERAKTIV TALIM METODLARÍ

1-tema: Kirisiw. Ádebiyattanıw hám ádebiy sın pán sıpatında, maqseti hám wazıypaları. Ádebiyattanıw hám ádebiy sınnıń ózine tán ózgeshelikleri. Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sınnıń qalıplesiwi

1-tema ushın 1a-qosımsha

Húrmetli tuńlawshılar tómendegi sorawlarǵa birgelesip juwap tabayıq

- Kritika teoriyanıń praktikada qollanıw kórkemlik nızamnıń sistemalasqan garmonikalıq birligi, teoriyası, kritika udayı qozǵalısta boladı. Alǵa rawajlanıp baradı. Ilim ushın jańa materiallar jańa maǵlıwmatlar jıynaydı. Ol hárekettegi estetika» degen pikirdi alǵa súrgen ilimpaz kim?
- Kritika qanday da bolmasın ádebiy shıǵarmalardıń jetiskenligi hám kemshilikleri haqqında pikir júrgiziw. Sonıń maqseti jurtsılıqtıń jaqsı pikirlerin sáwlelendiriwge xızmet etiw hám usıladı massǵa taratıwǵa járdem etiw pikiri kimge tiyisli.
- «Xalıq ádebiyatın úyreniwge úlken kewil bólinsin» maqalasınıń avtorı.
- Qaraqalpaq folklorı menen revolyuciyaǵa shekemgi ádebiyat tariyxı boyınsha ádewir maǵlıwmatlardı óz ishine alatuǵın «Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» miynetiniń avtorı.

1-tema ushın 1b-qosımsha

1-tema boyınsha sorawlar:

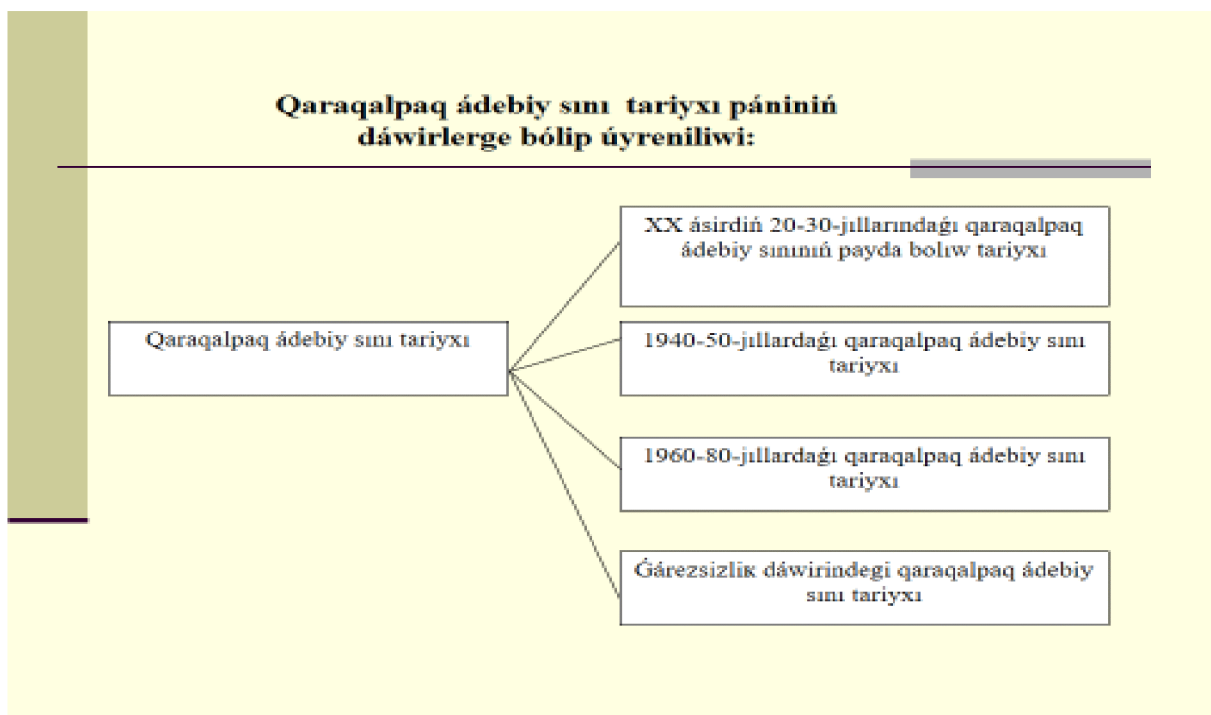
1. Kritika sóziniń máninsine sıpatlama?
2. Rus ádebiyatshıları ádebiy sın tuwralı qanday ilimiy teoriyalıq pikirlerdi alǵa súredi.
3. Ádebiy sınnıń aldına qoyǵan maqseti ne?
4. Ádebiy sın qanday wazıypalardı ámelge asıradı?
5. Ádebiy sın boyınsha izertlew jumısın alıp barǵan jergilikli ilimpazlardan kimlerdi bilesiz?

1-tema ushın (2-qosımsha)

Birgelikte tekseremiz

Bilinskiy	«Kritika teoriyanıń praktikada qollanılıw kórkemlik nızamnıń sistemalasqan garmonikalıq birligi, teoriyası, kritika udayı qozǵalısta boladı. Alǵa rawajlanıp baradı. Ilim ushın jańa materiallar jańa maǵlıwmatlar jıynaydı. Ol hárekettegi estetika» degen pikirdi alǵa súrgen ilimpaz kim?
Chernichevskiy	Kritika qanday da bolmasın ádebiy shıǵarmalardıń jetiskenligi hám kemshilikleri haqqında pikir júrgiziw. Sonıń maqseti jurtsılıqtıń jaqsı pikirlerin sáwlelendiriwge xızmet etiw hám usılardı massaq taratıwǵa járdem etiw pikiri kimgе tiyisli.
A.S.Morozova	«Xalıq ádebiyatın úyreniwge úlken kewil bólinsin» maqalasınıń avtorı.
Q.Ayımbetov hám O.Kojurov	Qaraqalpaq folklorı menen revolyuciyaǵa shekemgi ádebiyat tariyxı boyınsha ádewir maǵlıwmatlardı óz ishine alatuǵın «Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» miynetiniń avtorı.

1-tema ushın (3-qosımsha)

2-tema: 1940-50-jıllardağı qaraqalpaq ádebiy sını hám ádebiyattanıw ilimi

2-tema ushın 1a-qosımsha

Húrmetli tuńlawshılar tómendegi sorawlarǵa birgelesip juwap tabayıq

- Ádebiy sını áyyemgi grek tilindegi «kritika» degen sózden alınǵan bolıp qanday máni bildiredi.
- – bul ádebiyattanıwdıń úlken bir tarawı bolıp, ol kórkem ádebiyattıń payda bolıwın, qalıplesiwin, rawajlanıw jolların, milliy ádebiyatlarǵa bóliniw tariyxın úyrenedi.
- – bul kórkem sóz óneriniń ulıwma zańlılıqların, kórkem ádebiyattıń tariyxıy rawajlanıw jolların, kórkem obraz jaratıwda tiykarǵı nızamların, ádebiy janrlardıń, syujetlerdiń kórkemlik tábiyatın, kórkem shıǵarmanıń mazmunı menen formasınıń sáykesligin úyrenedi.
- «Berdaqtıń shıǵarmalarınń kórkemlik ózgesheligi» miynetiniń avtorı kim?

2-tema ushın 1b-qosımsha

1-tema boyınsha sorawlar:

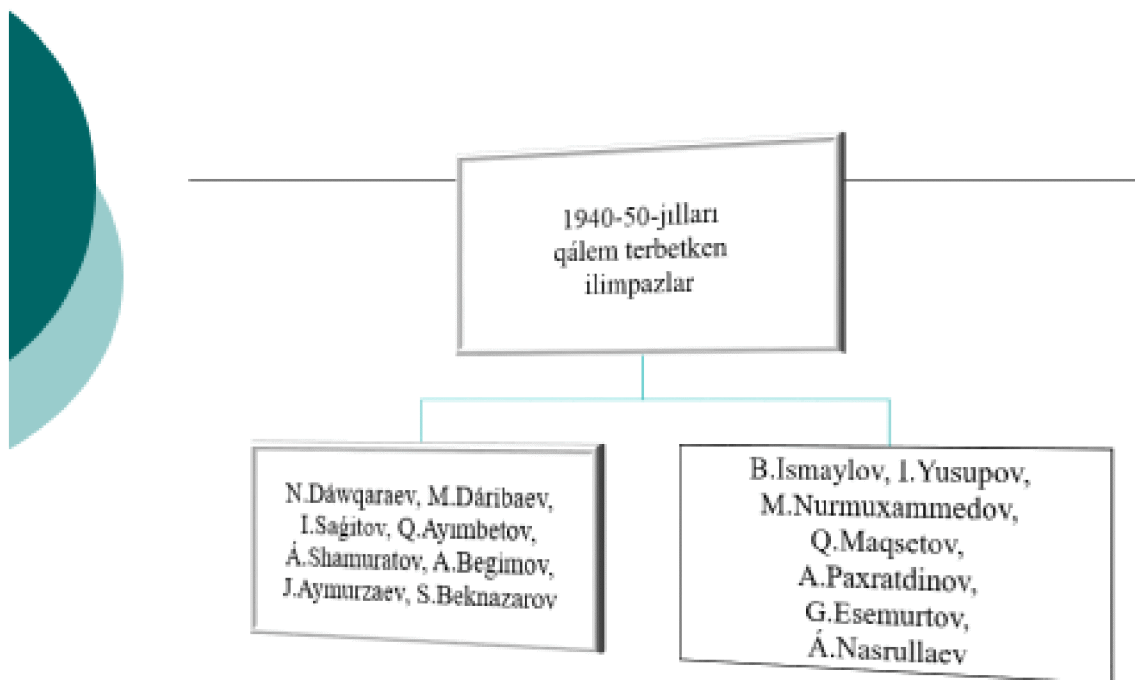
1. 1940-jıllardağı ádebiy sını hám ádebiyattanıw ilimi
2. 1950-jıllardağı qaraqalpaq ádebiy sını hám ádebiyattanıw ilimi
3. N.Dáwqaraevtıń «Urıs kúnlerinde qaraqalpaq iskusstvoı» hám M.Dáribaevtıń «Sapalı ádebiyat ushın», «Shayırlar Watandarlıq urıs kúnlerinde» degen maqalalarında qanday máseleler sóz etiledi?
4. 1940-jılları teatrda qoyılǵan spektakllerge baylanıslı qanday recenzıyalar járiyalandı.
5. I.Saǵıytovtıń «Patriot shayır» maqalasına talqı.
6. Q.Ayımbetov óziniń «Aral qızı» pesasınıń qoyılıwına baylanıslı jazǵan recenzıyasına talqı?
7. Á.Shamuratovtıń «Jigirma jıldı qaraqalpaq sovet ádebiyatı» degen maqalasına talqı.
8. S.Beknazarovtıń ádebiy sınıǵa arnalǵan maqalaları hám olarǵa talqı.

2-tema ushın (2-qosımsha)

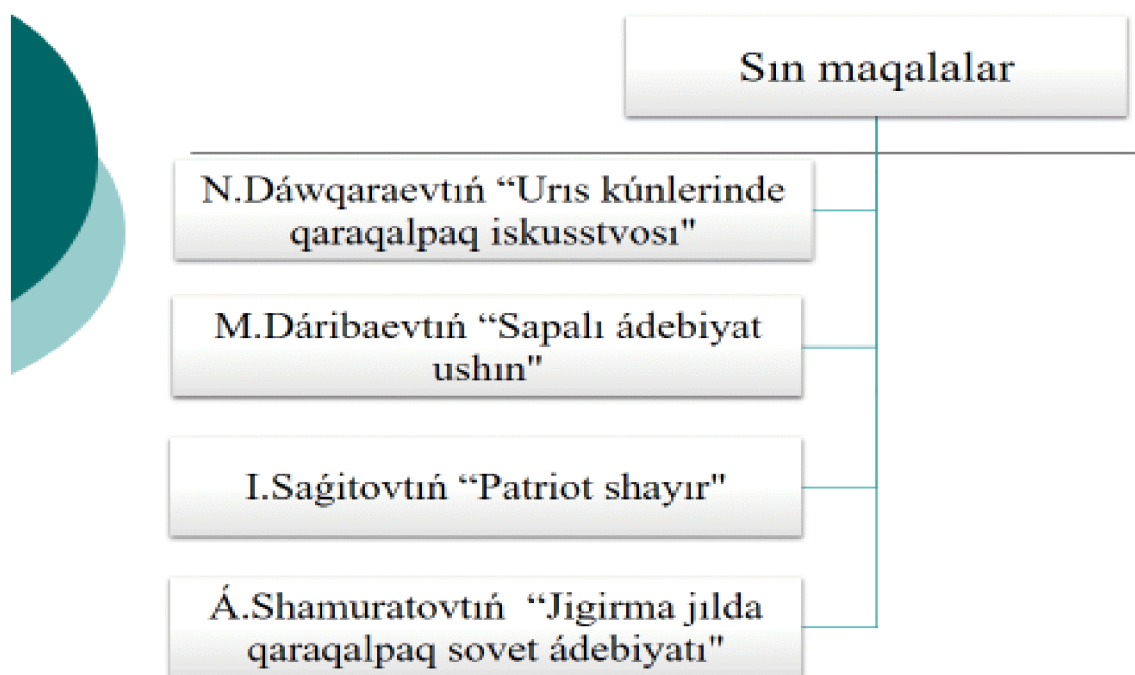
BIRGELIKTE TEKSEREMIZ

Pikirlew, tallaw	Ádebiy sın áyyemgi grek tilindegi «kritika» degen sózden alıńǵan bolıp qanday máni bildiredi.
Ádebiyat tariyxı	 – bul ádebiyattanıwdıń úlken bir tarawı bolıp, ol kórkem ádebiyattıń payda bolıwın, qalıplesiwin, rawajlanıw jolların, milliy ádebiyatlarga bóliniw tariyxın úyrenedi.
Ádebiyat teoriiyası	 – bul kórkem sóz óneriniń ulıwma zańlılıqların, kórkem ádebiyattıń tariyxıy rawajlanıw jolların, kórkem obraz jaratıwda tiykarǵı nızamların, ádebiy janlardıń, syujetlerdiń kórkemlik tábiyatın, kórkem shıǵarmanıń mazmunı menen formasınıń sáykesligin úyrenedi.
I.Saǵitov	«Berdaqtıń shıǵarmalarınń kórkemlik ózgesheligi» miynetiniń avtorı kim?

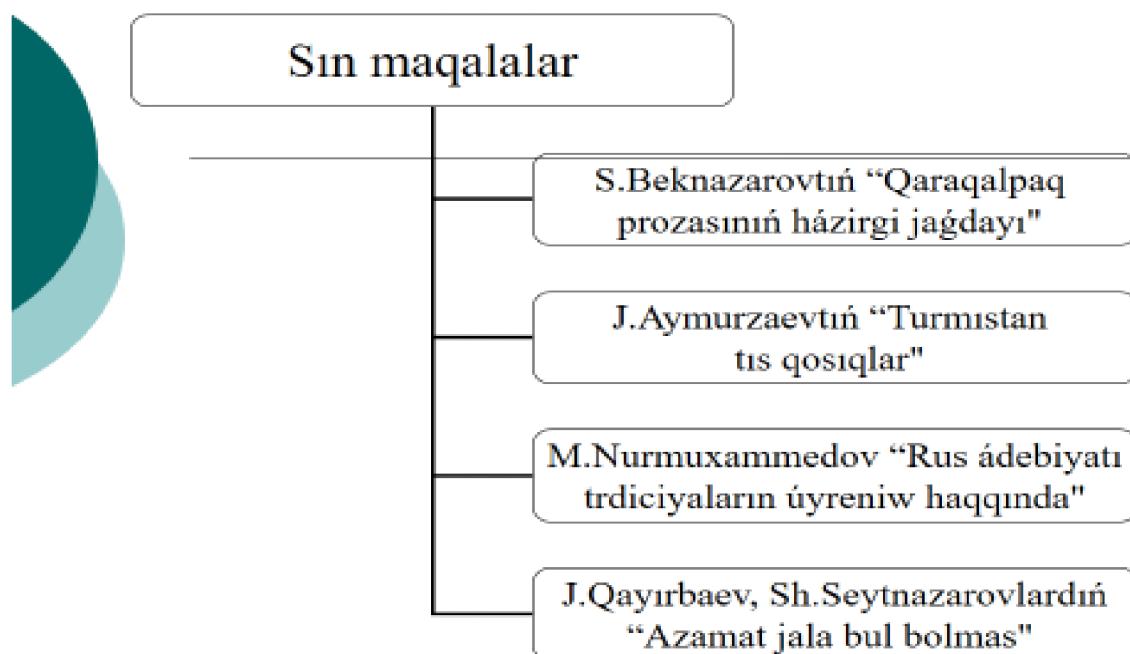
2-tema ushın (3-qosımsha)

2-tema ushın (4-qosımsha)

2-tema ushın (5-qosımsha)

3-tema: Ádebiyattanıw hám ádebiy sında qaraqalpaq poeziyası máseleleri

3-tema ushın 1a-qosımsha

Húrmetli tuńlawshılar tómendegi sorawlarǵa birgelesip juwap tabayıq

- -bul atama latin tilindegi sózden alınıp, tiykarın salıwshı, dúziwshi degendi ańlatadı.
- Qosıq qurılısı haqqında dáslepki pikirlerdi baslap bergen kim.
- «Poeziya haqqında oylar» miyneti kimniń qálemine tiysli.
- Dáslepki oqıw materialları retinde "Erkin Qaraqalpaqstan" gazetası neshinshi jıldan baspadan shıqtı.

3-tema ushın 1b-qosımsha

1-tema boyınsha sorawlar:

1. 1960-80 jıllarda qaraqalpaq ádebiy kritikasınıń rawajlanıwına úles qosqan sinshılar kimler?
2. M.Nurmuxammedovtıń «Túrkiy tilles ádebiyatlarda awızeki hám jazba tradiciyalardıń sintezi haqqında» (1981-jıl, Ámiwdárya №7) degen maqalasına talqı.
3. Q.Kamalovtıń «Tariyxıy temadaǵı shıǵarmalardıń qalıplesiw jolları» (Ámiwdárya №10, 1981) maqalasına talqı.
4. Qaraqalpaq poeziyasınıń teoriyalıq máselerine arnalǵan hám úlken qızıǵıwshılıq tuwdırǵan A.Álievtiń «Qaraqalpaq lirikasında janrlıq formalardıń rawajlanıw máselesine» (Ámiwdárya, 1964, №2) hám «Qaraqalpaq poeziyasınıń ritmi tuwralı geypara oylar» dep atalǵan problemalıq maqalalarında neler sóz etiledi?
5. M.Nurmuxammedovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatında óz-ara baylanıslar hám óz-ara tásirlerdiń geypara máseleleri» («Ámiwdárya», 1978, №10) maqasına talqı.
6. N.Japaqovtıń «Ózbek hám qaraqalpaq ádebiyatınıń óz-ara baylınıs máselesine» (Ámiwdárya, 1963, №10) maqalasına talqı.
7. B.Ismayılovtıń Hamza haqqında «Jalınlı xalıq xızmetkeri», «Polya xalqınıń ullı shayı» maqalasına talqı.
8. I.Saǵıytovtıń «Qaraqalpaq ádebiyat iliminiń hám ádebiy kritikanıń rawajlanıwı», «Ádebiy kritikanıń jaǵdayı» degen obzorlıq maqalalarında qanday máseller sóz etiledi?

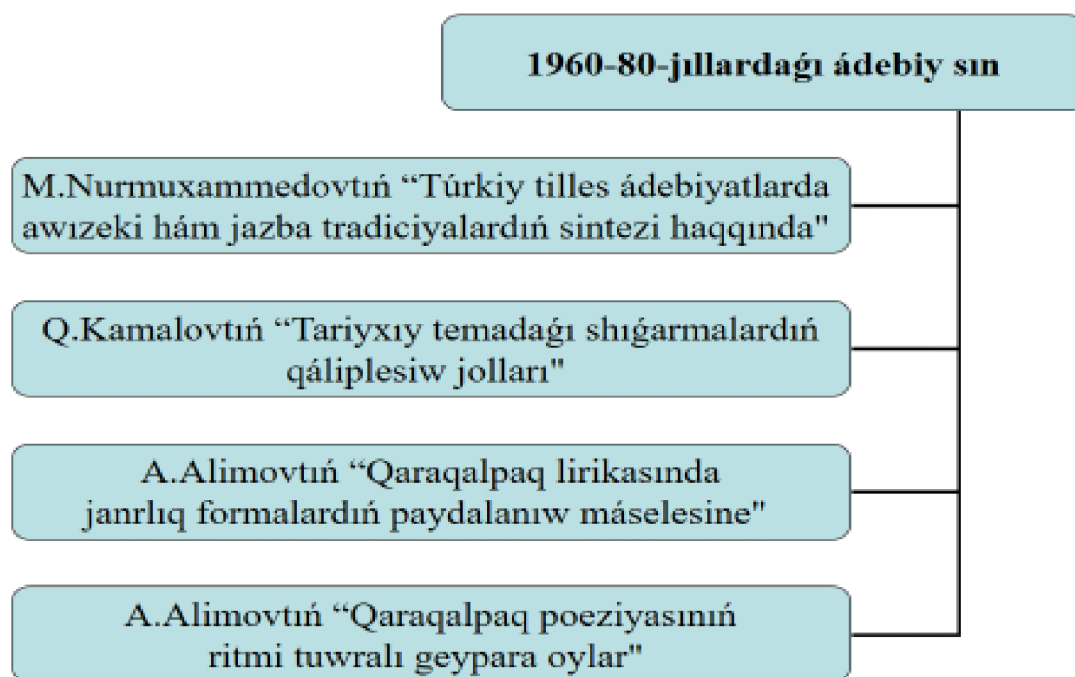
3-tema ushın (2-qosımsha)**BIRGELIKTE TEKSEREMIZ**

Avtor	 -bul atama latin tilindegi sózden alınıp, tiykarın salıwshı, dúziwshi degendi ańlatadı.
Q.Ayımbetov	Qosıq qurılısı haqqında dáslepki pikirlerdi baslap Bergen kim.
T.Mámbetniyazov	«Poeziya haqqında oylar» miyneti kimniń qálemine tiysli.
1924-jılı	Dáslepki oqıw materialları retinde "Erkin Qaraqalpaqstan" gazetası neshinshi jıldan baspadan shıqtı.

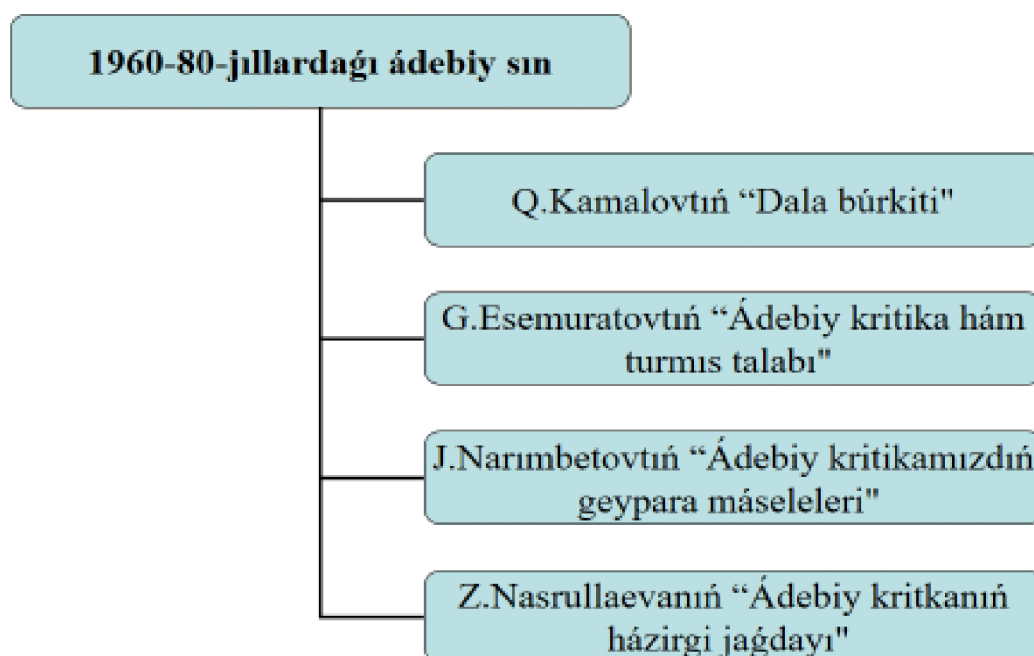
3-tema ushın (3-qosımsha)

«Sinkveyn» (5 qatar) texnikası	
1-qatar	Qaraqalpaq ádebiy sınınıń maqseti hám wazıypaları
2-qatar	Qaraqalpaq ádebiy sınınıń payda bolıwı hám qalıplesiwi
3-qatar	1930-jıllardaǵı ádebiy sın
4-qatar	1940-50-jıllardaǵı ádebiy sın
5-qatar	1960-80-jıllardaǵı ádebiy sın

3-tema ushın (4-qosımsha)

3-tema ushın (5-qosımsha)

4-tema: Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sında proza máseleleri

4-tema ushın 1a-qosımsha

Húrmetli tuńlawshılar tómendegi sorawlarǵa birgelesip juwap tabayıq

- I.Saǵıytovtıń «Novator shayırdıń poeziyası» miyneti kimniń dóretiwshiligine arnaladı.
- - bul kórkem sóz dóretiwshisi.
- – bul dáslepki háriplerin joqarıdan tómén qarap oqıǵanda qosıq baǵısh etilgen adamnıń atı yamasa avtordıń óziniń atı kelip shıǵadı.
- Lirikaniń qaysı túri shıǵıs poeziyasındaǵı muwashshaq janrına uqsap ketedi.

4-tema ushın 1b-qosımsha

4-tema boyınsha sorawlar:

1. 1960-80-jıllarda proza, poeziya, dramaturgiya boyınsha ádebiy-sınlıq maqalalarǵa talqı.
2. «Ámiwdárya boyında» romanına arnalǵan ádebiy sın maqalalarǵa talqı.
3. Jazıwshı K.Sultanovtıń «Aqdárya romanı haqqında» baspa sózde járiyalanǵan maqalalarǵa talqı
4. M.Nurmuxammedov hám qaraqalpaq ádebiy sını
5. A.Bgimovtıń «Balıqshınıń qızı» romanına arnalǵan sın maqalalaraǵa talqı.
6. T.Qayıpbergenov shıǵarmaları hám ádebiy sın

4-tema ushın (2-qosımsha)

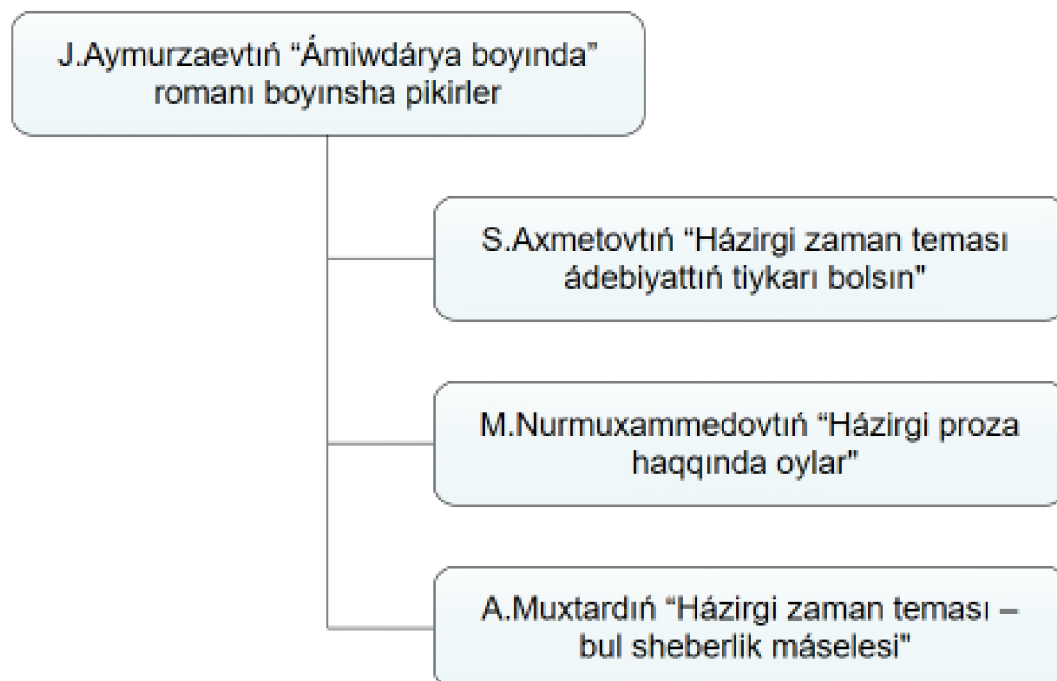
BIRGELIKTE TEKSEREMIZ

I.Yusupov	I.Sağıytovtıń «Novator shayırdıń poeziyası» miyneti kimniń dóretiwshiligine arnaladı.
Jazıwshı	 - bul kórkem sóz dóretiwshisi.
Akrostix	 – bul dáslepki háriplerin joqarıdan tómén qarap oqıǵanda qosıq baǵısh etilgen adamnıń atı yamasa avtordıń óziniń atı kelip shıǵadı.
Akrostix	Lirikanıń qaysı túri shıǵıs poeziyasındaǵı muwashshaq janrına uqsap ketedi.

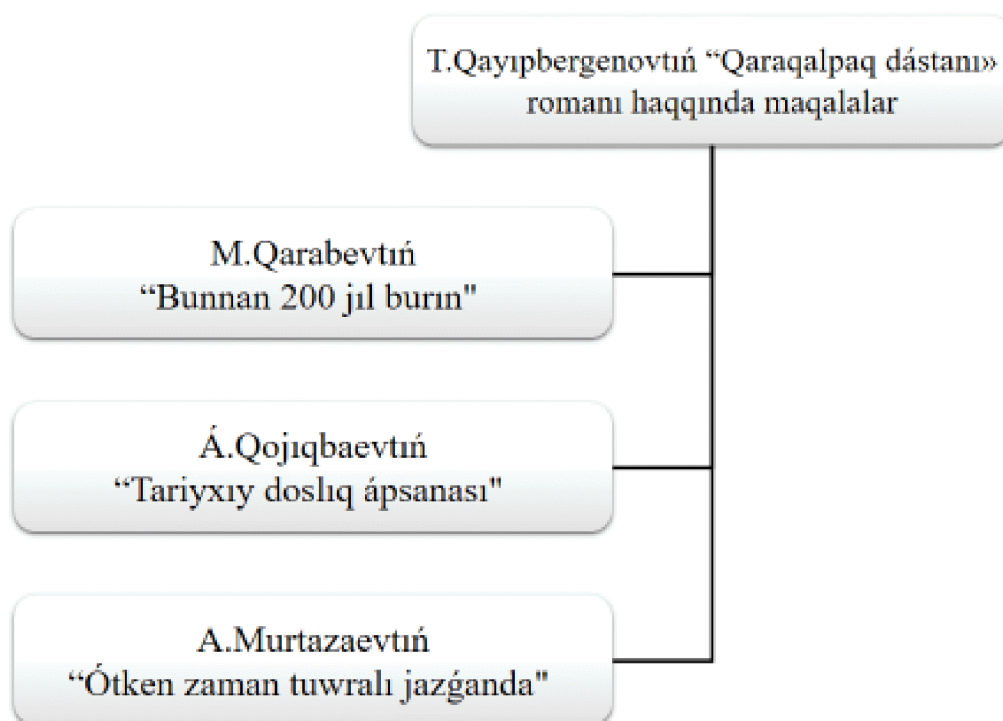
4-tema ushın (3-qosımsha)

4-tema ushın (4-qosımsha)

4-tema ushın (5-qosımsha)

5-tema: Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám sında dramaturgiya máseleleri

5-tema ushın 1a-qosımsha

Húrmetli tuńlawshılar tómendegi sorawlarǵa birgelesip juwap tabayıq

- Qaysı princip boyınsha ádebiy shıǵarmalardı tallawda súwretlengen shınlıq turmısqa jazıwshınıń qatnası menen xarakterlenedi
- - bul onıń ideyalıq-tematikalıq tiykarı yaǵnıy shıǵarmada sáwlelengen turmıs shınlıǵı, ogan jazıwshı tárepinen berilgen baha.
- Q.Maqsetovtıń «Watandarlıq urıs dáwiri haqqında haqıyqatlıq» maqalasında qaysı shıǵarma haqqında sóz boladı.
- K.Sultanovtıń «Ájiniyaz» romanı haqqında qazaq ádebiyatshısı T.Álimqulovtıń qanday miynetini baspadan shıqtı.

5-tema ushın 1b-qosımsha

5-tema boyınsha sorawlar:

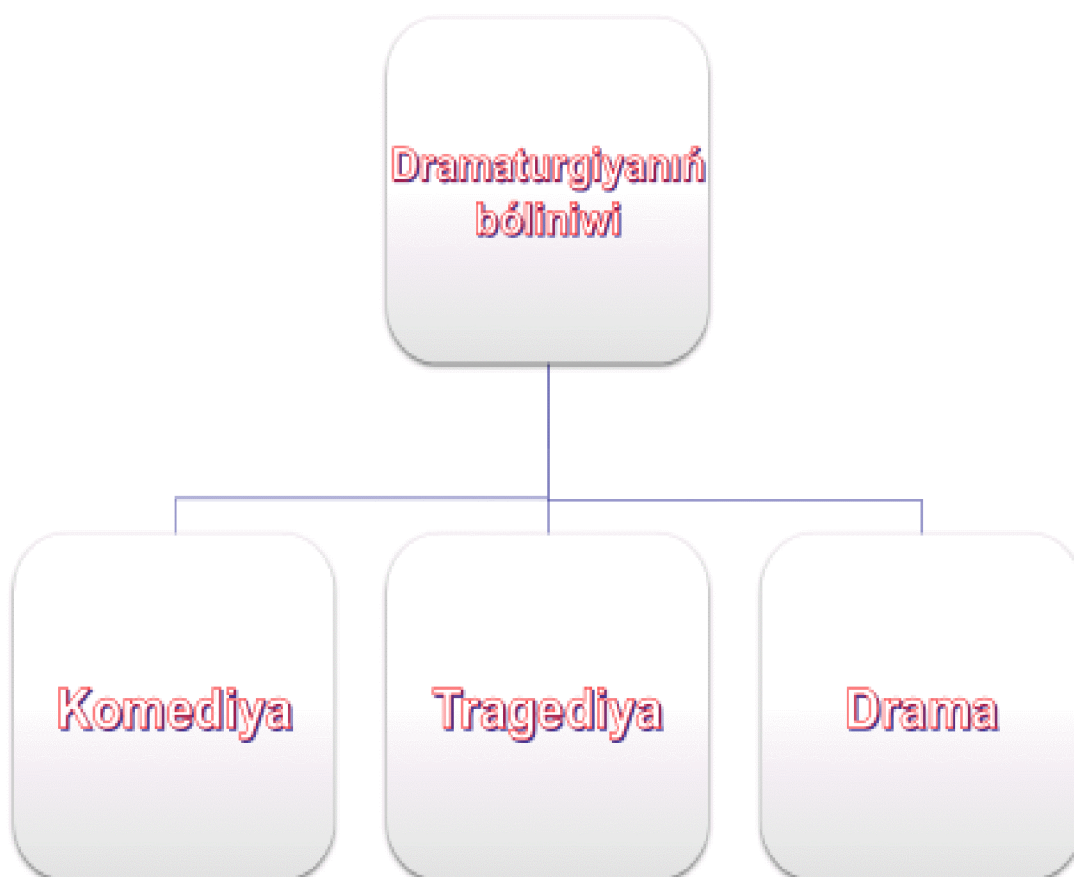
1. «Aygúl-Abat» draması boyınsha sınıqlıq maqalalar
2. «Súymegenge súykenbe» komediyası boyınsha sınıqlıq maqalalar
3. T.Seytjanov hám dramaturgiya
4. J.Aymurzaev hám T.Allanazarovlardıń «Ráwshan» miynetine arnalǵan maqalalarǵa talqı
5. J.Aymurzaevtıń «Qádirdan doktor» miynetine aralǵan maqalalarǵa talqı
6. T.Seytjanov hám B.Qálimbetovlardıń «Qırlı soqpaqlar» miynetine arnalǵan maqalalarǵa talqı
7. S.Xojaniyazovtıń «Talwas» piesasına talqı
8. I.Eshmatov penen R.Eshimbetovlardıń «Jaylawda toy» pesalarına talqı.
9. B.Tursunov hám dramaturgiya

5-tema ushın (2-qosımsha)

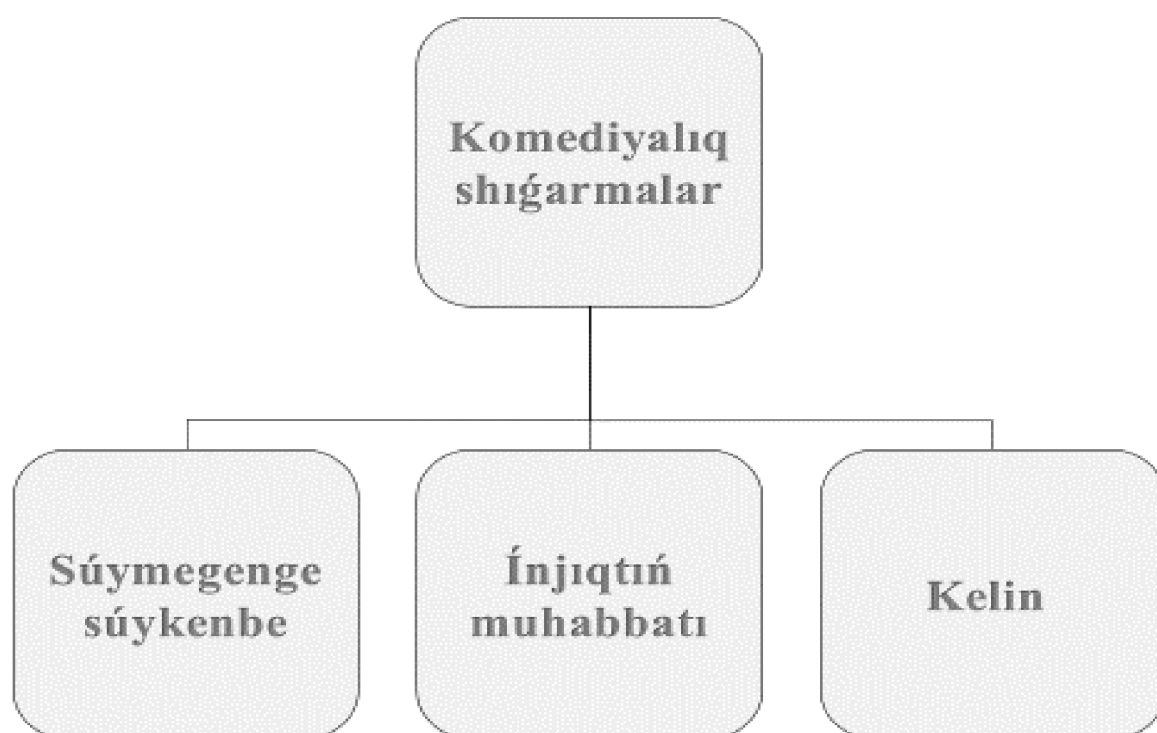
BIRGELIKTE TEKSEREMIZ

Tariyxıy princip	Qaysı princip boyınsha ádebiy shıǵarmalardı tallawda súwretlengen shınlıq turmısqa jazıwshınıń qatnası menen xarakterlenedi
Shıǵarmanıń mazmunı	 - bul onıń ideyalıq-tematikalıq tiykarı yaǵnıy shıǵarmada sáwlelengen turmıs shınlıǵı, ogan jazıwshı tárepinen berilgen baha.
K.Sultanov «Ájiniyaz» romanı	Q.Maqsetovtıń «Watandarlıq urıs dáwiri haqqında haqıyqatlıq» maqalasında qaysı shıǵarma haqqında sóz boladı.
Bir uwıs topıraq	K.Sultanovtıń «Ájiniyaz» romanı haqqında qazaq ádebiyatshısı T.Álimqulovtıń qanday miynetini baspadan shıqtı.

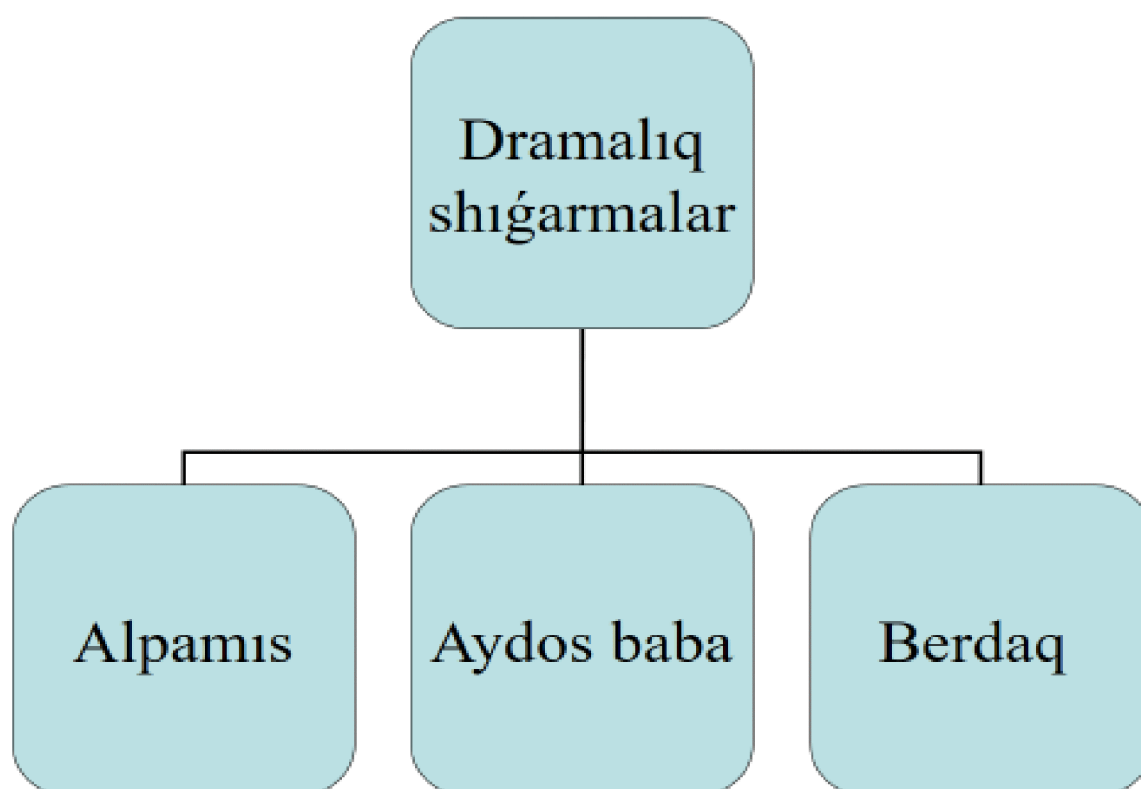
5-tema ushın (3-qosımsha)

5-tema ushın (4-qosımsha)

5-tema ushın (5-qosımsha)

6-tema: 1960-80-jıllardaǵı ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy sın

6-tema ushın 1a-qosımsha

Húrmetli tuńlawshılar tómendegi sorawlarǵa birgelesip juwap tabayıq

- «Ámiwdárya boyında» romanınıń avtorı kim.
- Qaraqapaq ádebiyatında eń dáslepki romannıń avtorı kim.
- “Seydan ǵarınıń gewishi” gúrriniń jazdı.
- A.Beginovqa tiyisli romandı atań.

6-tema ushın 1b-qosımsha

6-tema boyınsha sorawlar:

1. XX ásirniń 60-80-jıllarda qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń hár tárepleme ósip rawajlanıwı.
2. Ádebiyattanıw iliminiń qánigeli kadrlar menen támiyinleniwi.
3. Ádebiyattanıw ilimi tarawlarınıń (ádebiyat tariyxı, ádebiyat teoriiyası, ádebiy sın) rawajlanıwı.
4. Q.Ayımbetov hám ádebiy sın
5. N.Japaqov hám ádebiy sın
6. M.Nurmuxammedov hám ádebiy sın
7. I.Saǵıtov hám ádebiy sın
8. S.Axmetov hám ádebiy sın
9. Q.Maqsetov hám ádebiy sın
10. K.Mámbetov hám ádebiy sın
11. S.Bahadırova hám ádebiy sın

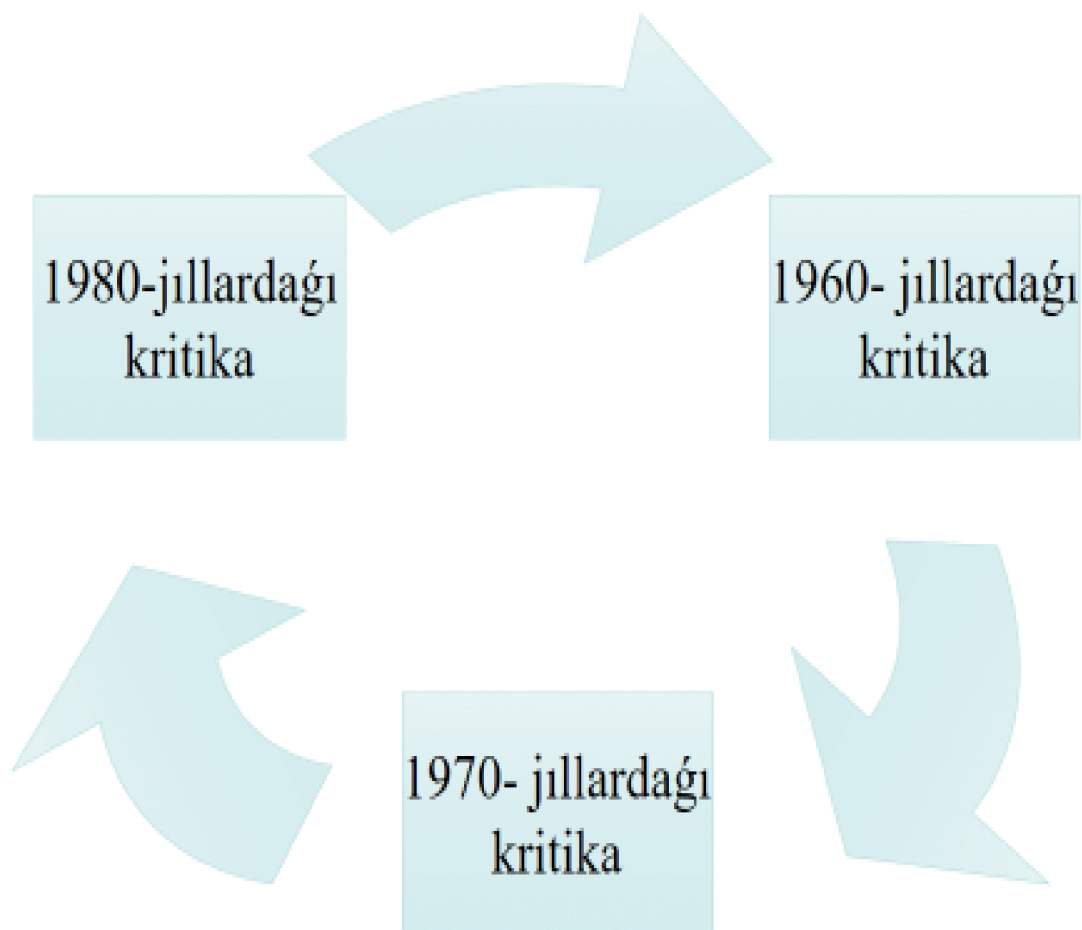
6-tema ushın (2-qosımsha)

BIRGELIKTE TEKSEREMIZ

J.Aymurzaev	«Ámiwdárya boyında» romanınıń avtorı kim.
A.Begimov	Qaraqapaq ádebiyatında eń dáslepki romannıń avtorı kim.
I.Yusupov	 “Seydan ġarınıń gewishi” ġúrrińin jazdı.
«Balıqshınıń qızı»	A.Begimovqa tiyisli romandı atań.

6-tema ushın (3-qosımsha)

1960-80-jıllardağı kritikanı 3 ke bólemiz

7-tema: Nájim Dáwqaraev hám qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sını

7-tema ushın 1a-qosımsha

Húrmetli tuńlawshılar tómendegi sorawlarǵa birgelesip juwap tabayıq

- Kólemi jaǵınan ortasha bolǵan epikalıq shıǵarmanıń bir túri bul -
- turmıstı ıqsham jáne qısqa túrde sáwlelendiretuǵın kish janr. Bul -
- Túrkkı tilles xalıqlarında bes qatardan, on bes, on altı buwınnan turatuǵın qosıqtıń forması bul-
- házirgi turmıstıń waqıyaları hám qaharmanları súwretlenedi. Ol anıq materillarǵa, faktlarǵa, maǵlıwmatlarǵa kóbirek súyenedi, jazıwshınıń fantaziyası (kórkem qıyalı) sheklengen boladı.

7-tema ushın 1b-qosımsha

7-tema boyınsha sorawlar:

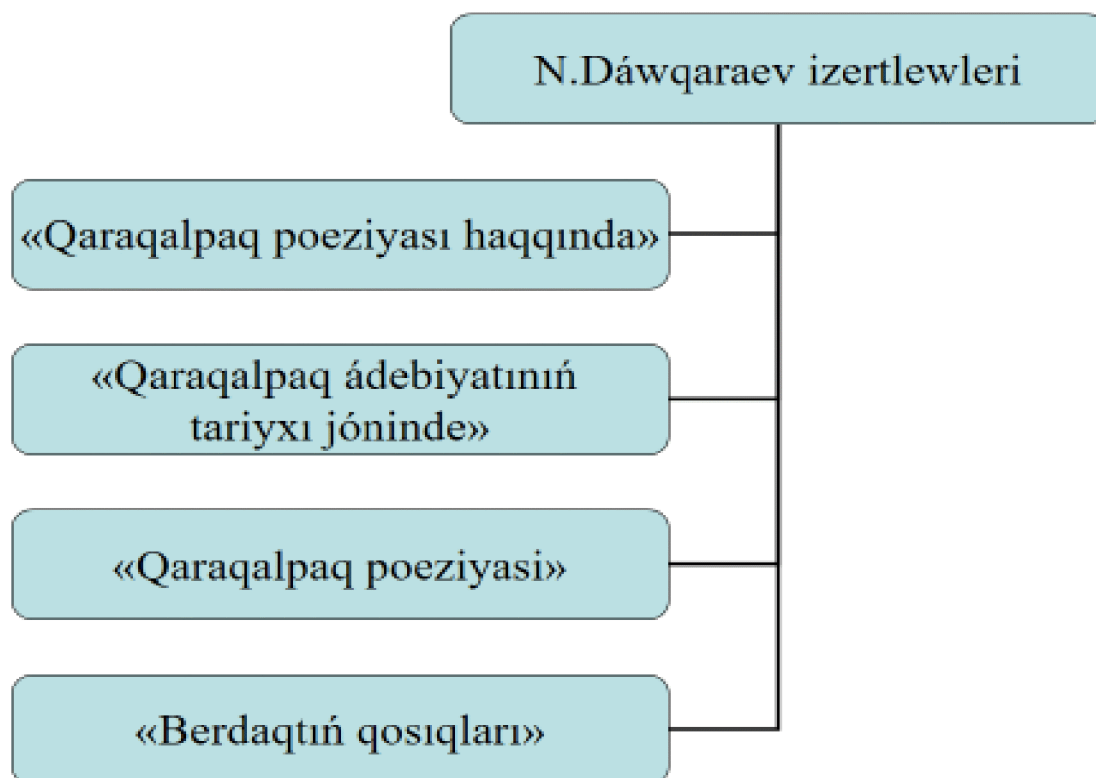
1. N.Dáwqaraevtıń poeziya máselelerine arnalǵan miynetlerine sholıw
2. N.Dáwqaraevtıń klassik ádebiyattı izertlewlerine sholıw
3. N.Dáwqaraevtıń folklorlıq shıǵarmalardı izertlewi

7-tema ushın (2-qosımsha)

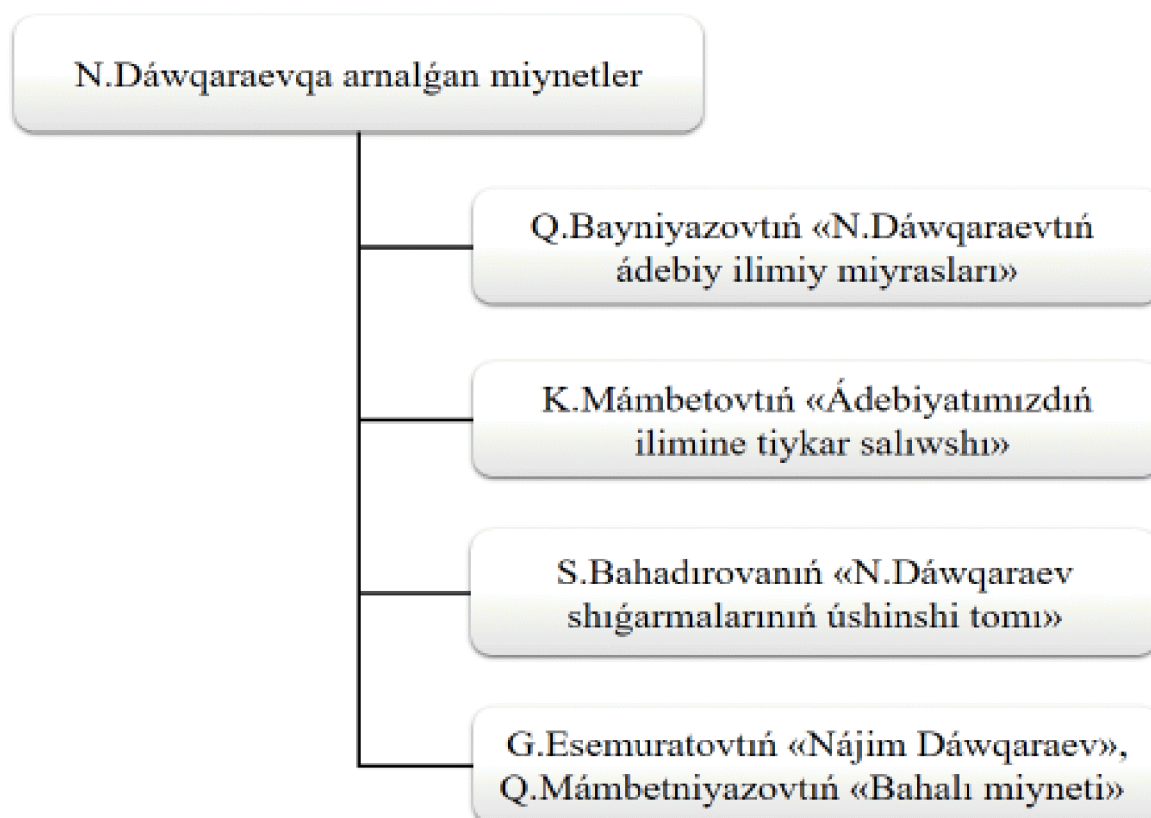
BIRGELIKTE TEKSEREMIZ

Povest	Kólemi jaǵınan ortasha bolǵan epikalıq shıǵarmanıń bir túri bul -
Gúrriń	turmıstı ıqsham jáne qısqa túrde sáwlelendiretuǵın kish janr. Bul -.....
Muhalles	Túrkkı tilles xalıqlarında bes qatardan, on bes, on altı buwınnan turatuǵın qosıqtıń forması bul-
Ocherk	 házirgi turmıstıń waqıyaları hám qaharmanları súwretlenedi. Ol anıq materillarǵa, faktlarǵa, maǵlıwmatlarǵa kóbirek súyenedi, jazıwshınıń fantaziyası (kórkem qıyalı) sheklengen boladı.

7-tema ushın (3-qosımsha)

7-tema ushın (4-qosımsha)

8-tema: M.Nurmuxammedov hám qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sını

8-tema ushın 1a-qosımsha

Húrmetli tınlawshılar tómendegi sorawlarǵa birgelesip juwap tabayıq

- “Súymegenge súykenbe” dramasınıń avtorı.
- Turmısta geypara qolaysız momentlerdi kúlki arqalı súwretlew usılı.
- «Xalıq danalığı» kitabınıń avtorı kim.
- Jiyen jıraw tvorchestvosı boyınsha izertlew júrgizgen alım.

8-tema ushın 1b-qosımsha

8-tema boyınsha sorawlar:

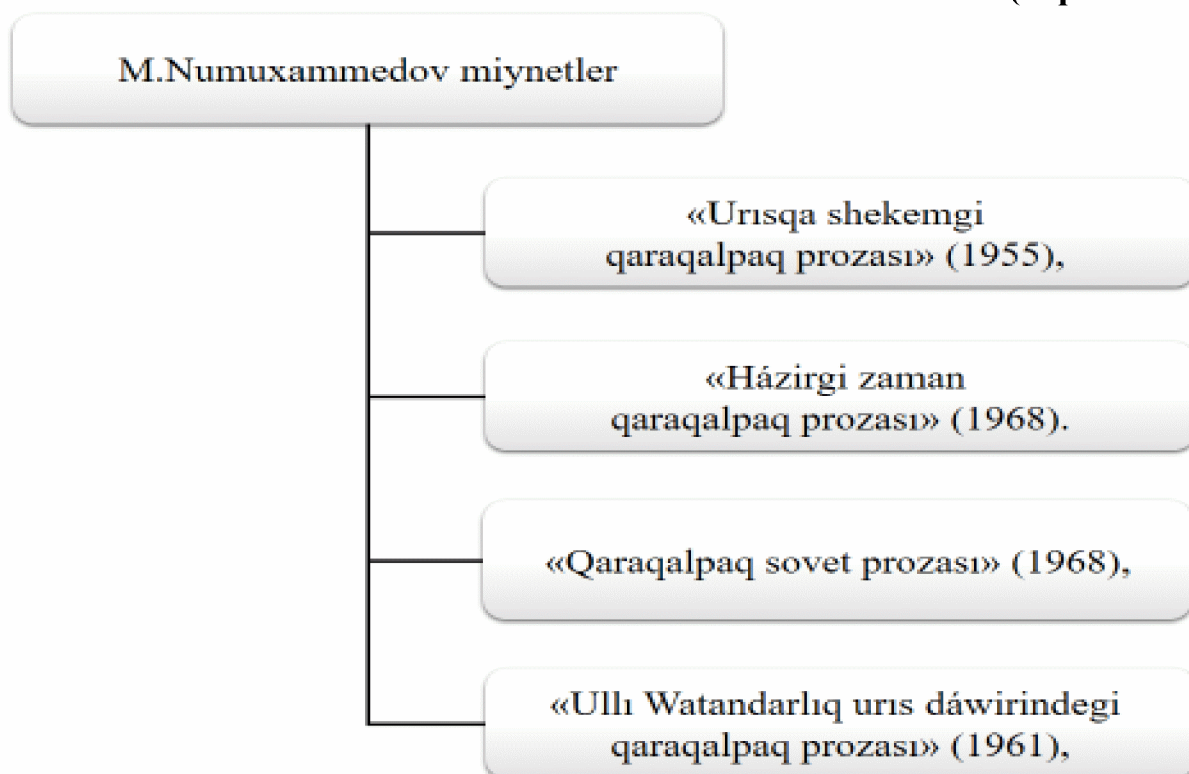
1. M.Nurmuxammedovtıń proza tarawına qosqan úlesi
2. M.Nurmuxammedovtıń tańlamalı shıǵarmalarına analiz
3. M.Nurmuxammedov hám qaraqalpaq prozası
4. M.Nurmuxammedovtıń ilimiy-izertlew jumıslarına qısqasha sholıw.
5. Ilimpazdıń ádebiy baylanıslar, Orta Aziya xalıqları ádebiyatında jazba hám awızeki ádebiyattıń sintezi máselelerin izertlewı.
6. M.Nurmuxammedov qaraqalpaq prozasın izertlewshi.

8-tema ushın (2-qosımsha)

BIRGELIKTE TEKSEREMIZ

Ó.Xojaniyazov	“Súymegenge súykenbe” dramasınıń avtorı.
Yumor	Turmısta geypara qolaysız momentlerdi kúlki arqalı súwretlew usılı.
Q.Ayımbetov	«Xalıq danalığı» kitabınıń avtorı kim.
A.Karimov	Jiyen jıraw tvorchestvosı boyınsha izertlew júrgizgen alım.

8-tema ushın (3-qosımsha)

8-tema ushın (4-qosımsha)

■ M. Nurmuhammedovtıń qaraqalpaq prozası boyınsha salǵan ilimiy jolın 1960-70 jılları bir qatar jas ádebiyatshılar dawam etti. Olardan J.Narımbetov, Á.Qojıqbaev qaraqalpaq romanınıń janrlıq rawajlanıwı, syujet hám konflikt máseleleri boyınsha, S.Bahadırova qaraqalpaq gúrrińleriniń janrlıq rawajlanıwı hám qaraqalpaq romanında folklorizm máseleleri boyınsha, Q.Kamalov, J.Esenov qaraqalpaq povestleri boyınsha tabıslı izertlewler alıp bardı. Al ádebiyatshılar Q.Sultanov, Z.Nasrullaeva, T.Qurbanbaevalar házirgi qaraqalpaq prozasınıń ulıwma rawajlanıw jolların, qaraqalpaq romanında tiplik qaharman, xarakter, sonday-aq romanlarda syujet hám kompoziciya máselelerin tabıslı sheshti. Bul miynetler 1970-80 jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń jetiskenlikleri boldı. Olardıń ayırımları mámleketlik sıyılıqlardı jeńip aldı. Mısalı, J.Narımbetov «Qaraqalpaq romanı» monografiyası ushın Berdaq atındaǵı mámleketlik sıyılıqtı, S.Bahadırova «Istoriya karakalpakskoy sovetskoy literaturı» degen jámaátlik fundamental izertlewge jedel qatnasqanı ushın Beruniy atındaǵı Mámleketlik sıyılıqtı avtorlar jámaáti menen birge jeńip aldı.

9-tema: S.Axmetov hám qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sını

9-tema ushın 1a-qosımsha

Húrmetli tınlawshılar tómendegi sorawlarǵa birgelesip juwap tabayıq

- «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxının ocherkleri» degen temada doktorlıq dissertaciya jaqlaǵan alım?
- K.Mámbetovtıń «Ádebiyatımızdıń ilimine tiykar salıwshı» miynetlerinde belgili ilimpaz ilimiy jumıslarına berilgen obektiv bahanı tabıwǵa boladı.
- Ádebiyattanıw iliminde eń birinshi 44 jasında akademik bolǵan ilimpaz kim.
- «Qaraqalpaq Sovet poeziyası» atlı miynettiń avtorı kim.

9-tema ushın 1b-qosımsha

9-tema boyınsha sorawlar:

1. S.Axmetovtıń ilimiy maqalalarına sholıw
2. S.Axmetovtıń monografıyalarına sholıw
3. S.Axmetovtıń poeziya tarawındaǵı izertlewleri
4. S.Axmetov sabaqlıqlarına sholıw
5. Ilimpazdıń ilimiy-izertlew jumısları usılınıń basqa ilimpazlarǵa tásiri. Ilimpazdıń basqa da baǵdardaǵı izertlewlerine sholıw.
6. S.Axmetov ádebiyat izertlewshisi hám sınshı.
7. Ilimpaz XX ásir qaraqalpaq poeziyasın izertlewshi. Ilimpazdıń ádebiyattıń teoriyalıq máselelerin izertlewı.
8. Ádebiyat tariyxı, ádebiyat teóriyası boyınsha sabıqlıqlardıń avtorı sıpatında.
9. S.Axmetov ádebiy sınshı. Ol qaraqalpaq ádebiy sınınıń tariyxın hám bul taraw boyınsha sabaqlıqlar jaratıwshı sıpatında.
10. Ilimpazdıń sın maqalaları hám bibliografiyalıq miynetlerine sholıw.

9-tema ushın (2-qosımsha)

BIRGELIKTE TEKSEREMIZ

N.Dáwqaraev	«Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxının ocherkleri» degen temada doktorlıq dissertaciya jaqlaǵan alım?
N.Dáwqaraevtıń	K.Mámbetovtıń «Ádebiyatımızdıń ilimine tiykar salıwshı» miynetlerinde belgili ilimpaz ilimiy jumıslarına berilgen obektiv bahanı tabıwǵa boladı.
M.Nurmuxammedov	Ádebiyattanıw iliminde eń birinshi 44 jasında akademik bolǵan ilimpaz kim.
S.Axmetov	«Qaraqalpaq Sovet poeziyası» atlı miynetтіń avtorı kim.

9-tema ushın (3-qosımsha)

• Qaraqalpaq xalıq dástanların, qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri Berdaq, Ájiniyazdıń ólmes shıǵarmaların, ulıwma milliy ádebiyat materialların klasslıq gúres yaki revolyuciyalıq ideyalar usáǵan tar túsiniqlerge kózsiz qurbanlıq qılmaı obektiv tańlawǵa háreket etti. Misalı, onıń B.Ismayılov penen birge jazǵan 8-klass ushın qaraqalpaq ádebiyatı, Q.Kamalov penen birge 11- klass ushın qaraqalpaq ádebiyatı sabaqlıqları kútá jaqsı tallawları menen ajralıp turadı. Olardıń bayanlawı ápiwayı, túsiniqli, ádebiy tildіń normalarına tiykarlangan, sonıń menen birge ádebiy materiallar ilimiy jaqtan tereń tallanǵan.

10-tema: Gárezsizlik dáwirindegi ádebiy sınıń rawajlanıw ózgeshelikleri

10-tema ushın 1a-qosımsha

Húrmetli tuńlawshılar tómendegi sorawlarǵa birgelesip juwap tabayıq

- «Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izleniwshilik» degen miynettiń avtorı kim.
- «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» degen miynettiń avtorı kim.
- «Házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasında xalıq awızeki poetikasınıń dástúrleri (70-80-jıllar)» (Nókis, 1995) degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqlaǵan kim.
- «Ádebiyat teoriiyası» degen miynet kimniń qálemine tiyisli

10-tema ushın 1b-qosımsha

10-tema boyınsha sorawlar:

1. Gárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyası hám ádebiy sın
2. Gárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozası hám ádebiy sın
3. Recenziya-degenimiz ne?
4. Q.Sultanov hám ádebiy sın
5. Q.Bayniyazov ádebiy sın
6. B.Qálimbetov ádebiy sın
7. K.Allambergenov ádebiy sın
8. Q.Orazımbetov ádebiy sın
9. P.Nurjanov ádebiy sın
10. Z.Bekbergenova ádebiy sın

BIRGELIKTE TEKSEREMIZ

Q.Orazımbetov	«Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izleniwshilik» degen miynettiń avtorı kim.
Q.Járimbetov	«XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» degen miynettiń avtorı kim.
Z.Bekbergenova	«Házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasında xalıq awızeki poetikasınıń dástúrleri (70-80-jıllar)» (Nókis, 1995) degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqlaǵan kim.
K.Mámbetov	«Ádebiyat teoriiyası» degen miynet kimniń qálemine tiyisli

Poeziyaǵa sın maqala jazǵanlar

Prozaǵa sın maqala jazǵanlar

«QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍN OQÍTÍWDÍN ILIMİY METODIKALÍQ TIYKARLARÍ» MODULI LEKCIYALAR TEKSTI MATERIALLARÍ

1-TEMA: KIRISIW. ÁDEBIYATTANIW HÁM ÁDEBIY SIN PÁN SIPATINDA, MAQSETI HÁM WAZIYPALARI. ÁDEBIYATTANIW HÁM ÁDEBIY SINNIŇ OZINE TÁN OZGESHELIKLERI. QARAQALPAQ ÁDEBIYATTANIWI HÁM ÁDEBIY SININIŇ QÁLIPLESIWİ

Jobası:

- 1.1. Ádebiyattanıw iliminiń payda bolıw kórinisleri.
- 1.2. Ádebiyattanıw iliminiń payda bolıwına obektiv hám subektiv jaǵdaylardıń tásir etiwi.
- 1.3. Ádebiyatqa hám folklorga tiyisli shıǵarmalardı jıynawdıń massalıq qolǵa alınıwı.
- 1.4. Dáslepki sın maqalalar. Olarǵa sholıw jasaw. Olardıń xarakterli belgileri. Jetiskenlikleri hám kemshilikleri.
- 1.5. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń payda bolıwına hám qalıplesiwine basqa xalıqlar ádebiyattanıw iliminiń tásiiri.

Tayanış sózler: Ádebiyattanıw, ádebiy sın, kritika, folklor, sın maqala, ádebiyat teoriyası, ádebiyat tariyxı

XX ásirdeń ekinshi yarımında «Qızıl muǵallım» jurnalında hám oblastlıq baspa sózde birinshi ádebiy kritikalıq maqalalar kórine basladı. Kritika kórkem shıǵarmalardı jańa tariyxıy jaǵdayǵa baylanıstırıp bahalawǵa talpındı. Biraq, geyde hár bir qosıqtaǵı mayda-shúydeler ushın bir tárepleme pikir júritiw, geyde keyiwge shekem barıw, qalıplesken ádebiy kritikalıq principptıń jetispewi sol dáwirdegi ádebiy kritikanıń ele qalıplespegenin kórsetedi.

Kritika - grek sózi bizińshe bahalaw, pikir júritiw degen mánini ańlatadı, eger de biz ulıwma ádebiyat tuwralı ilimde ádebiyat teoriyası, ádebiyat tariyxınıń izertleytuǵın obektleri bar ekenligin esapqa alsaq, kritikanıń da ózine tiyisli obekt bar.

Ádebiy kritikanıń wazıypası óz waqtınıń kóz qarası menen talabına baylanıslı kórkem shıǵarmalardı bahalawdan ibarat, kórkem shıǵarmanı bahalaǵanda ol

ádebiyat tariyxı, ádebiyat teoriyalarınıń sonday-aq óz waqtınıń siyasıy jámiyetlik, estetikalıq-epikalıq normaları tiykarında pikir júrgizedi.

«Kritika teoriyanıń praktikada qollanıw kórkemlik nızamınıń sistemalasqan garmonikalıq birligi, teoriyası, kritika udayı qozǵalısta boladı. Alǵa rawajlanıp baradı. Ilim ushın jańa materiallar jańa maǵlıwmatlar jıynaydı. Ol hárekettegi estetika» (Belinskiy)

Kritika qanday da bolmasın ádebiy shıǵarmalardıń jetiskenligi hám kemshilikleri haqqında pikir júrgiziw. Sonıń maqseti jurtsılıqtıń jaqsı pikirlerin sáwlelendiriwge xızmet etiw hám usıladı massaǵa taratıwǵa járdem etiw,-dep jazdı Chernishevskiy. Ullı oyshıldıń bul anıqlaması házirgi dáwirdeń kritikasına da tolıq qatnaslı hám óz bahasını joytıpaǵan.

Kritika kórkem shıǵarmanı búgingi zaman talabı tiykarında tallaydı hám bahalaydı, onıń ideyalıq, estetikalıq baylıǵın hám ózinsheligin ashadı, onıq oqıwshılardıń bolǵan tásirshenligin támiyinleydi hám bekkemleydi. Solay etip turmıs haqıyqatlıǵın seziwge hám qabıl etiwge járdemlesedi. Bul arqalı ol jazıwshınıń jolın dawam etedi, oǵan óz usılı, óz quralı, ayqın baǵdarı menen búgingi kún talabınan shıǵıp baha beredi.

Ádebiy kritikanıń ózine tán jáne bir ózgesheligi sonda, ol kórkem shıǵarmalardı tallap, bahalaw arqalı turmısqa aktiv aralasıw múmkinshiligine iye boladı. Jazıwshı tárepinen dóretilgen obrazlarǵa tiykarlanıp óz waqtınıń jámiyetlik kóz-qarasın, áhmiyetli máselelerin ortaǵa qoyadı, waqtı tárepinen alǵa qoyılǵan talashlı máselelerge aktiv qatnasadı, sóytip shıǵarmaǵa tiyisli baha bere aladı.

Sonıń menen qatar ádebiy kritika bir neshe shıǵarmalardı, ondaǵı ideya, obrazlardı qatar salıstırıp ta, sonday-aq bir neshe jazıwshınıń hár túrli janrdıǵı shıǵarmalarında hár túrli tariyxıy dáwirdeń dóretpelerin salıstırıp ta baha beriwı sózsiz. Usı arqalı ol burın ayılmaǵan pikirdi óziniń juwmaǵı sıpatında ortaǵa salıwı múmkin.

Ádebiy kritika birinshi rette óz waqtınıń shıǵarmalarına dıqqat awdaradı, sonıń menen birge ótken dáwirlerdeń ádebiy dóretpelerinde búgingi kún problemasına baylanıslı qarastıradı, onıń dóretiwshilik principlerin tastıyıqlaw ushın gúrestin aktiv quralı, kórkem shıǵarmalardı bahalawdıń hám tallawdıń usılı. Ádebiy kritik sóz zergeri bolıp esaplanadı, ol da jazıwshı sıyaqlı dóretiwshilik xızmetin aktiv wákili. Sonlıqtan jazıwshıǵa kórkem tilge baylanıslı qanday talap júklense, bul kritikaǵa da tiyis. Tildin anıqlılıǵı - obrazlılıǵı ádebiy kritikanıń tiykarǵı sıpatı bolıw kerek.

Qaraqalpaq ádebiyatınw iliminiń payda bolıw XX ásirdeń 20-jıllardıń ortalarına tiyisli: qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxına arnalǵan maqalalar járiyalandı, jurnalda, oqıw kitaplarında, sabaqlıqlarda, xalıq awızeki dóretpeleriniń úlgerileri basılıp shıqtı. («Qızıl muǵallım», 1930, №1 (10) sanlarında)

Qaraqalpaq ádebiyatınıń 30-jıllardaǵı rawajlanıw procesinde kózge túsetuǵın úlken bir ózgeris-ádebiyat kritikası menen ádebiyattanıw iliminiń qalıplese baslawı. Bir jaǵman kúndelikli ádebiy processke baǵıt siltep, kórkem shıǵarmalardıń jetiskenlik, kemshiligin túsindiıw, qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxın izertlew sıyaqlı zárúrlikten kelip shıqqan kritika menen ádebiyat izertlew ilimi XX ásirdeń 20-jıllardıń aqırlarında-aq kóringen edi, biraq ol azlı-kópli jumısın, yaǵnıy shıǵarmaǵa konkret baha beriwdi 30-jıllardıń ishinde kórsete basladı. Óziniń bir qansha kemshiligine qaramastan, ádebiyat kritikası bir qansha paydalı jumıslar isledi, bul jumıslar qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwında belgili rol oynaydı. Ádebiyat kritikası menen shuǵıllanıwshılar, tiykarınan, alǵanda jazıwshı-shayırlardıń ózi boldı. Bular A.Begimov, A.Matyakubov, M.Darıbaev, N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, O.Kojurov, I.Saǵıytovlar edi.

Xalıq awızeki dóretpelerdiń úlgerin hám klassik shayırlardıń shıǵarmaların jıynaw hám izertlew tariyxıy estetikalıq zárúrlikten kelip shıqtı. Ádebiy miyraslardı jazıp alıw XIX ásirde rus izertlewshileri tárepinen qolǵa alınsa da ilimiy aylanısqa XX ásirde túsirildi. Xalıq ádebiy miyrasların jıynaw hám izertlewde N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, O.Kojurov, N.Japaqov, S.Máwlenov, SH.Xojaniyazov, A.Begimovlar kóp jumıs isledi. Xalıq dástanları menen qatar Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ótesh, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar shayır dóretpeleri jazıp alındı, olardıń ayırım úlgeri 30-jılları dúzilgen ádebiyattan oqıw kitaplarına kirgizildi.

1930-jıllarda mádeniy miyraslarǵa kúshli dıqqat awdarıwshılıq xarakterli. Ulıwma qaraqalpaq ádebiyatında ádebiy miyraslardı jıynaw, klassik shayırlardıń, xalıq shayırlarınıń shıǵarmaların bastırıp shıǵarıw, olar menen kúndelikli jumıs alıp barıw, xalıq awızeki dóretpeleriniń kóp sanlı úlgerin jıynaw hám bastırıp shıǵarıwǵa mámleketlik is sıpatında qatnas jasaw pútkil awqamlıq keńes jazıwshılarınıń 1-sezdinen baslap qolǵa alındı. Qaraqalpaq xalqınıń ádebiy miyrasların jıynaw keńes dáwirinde, ayırıqsha 20-jıllardıń aqırlarında baslandı. Bul úlken jumıstı baslaw hám hawijlendiriwde A.L.Melkov, A.S.Morozova, N.A.Baskakov, A.A.Sokolov, h.t.b, úles qostı.

A.S.Morozova «Xalıq ádebiyatın úyreniwge úlken kewil bólinsin» («Miynet ádebiyatı», №2, 1932) maqalasında ádebiy miyraslardıń áhmiyetin keń túsindirgen.

Qaraqalpaq folklorı menen revolyuciyaǵa shekemgi ádebiyat tariyxı boyınsha ádewir maǵlıwmatlardı óz ishine alatuǵın Q.Ayımbetov hám O.Kojurovlardıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» («Qaraqalpaq ádebiyatını hám iskustvosı», №4,5,6,7. 1939 hám, №1,2, 1940) miyneti dıqqatqa ılayıq. 1940-jılı bul miynet óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı.

Jumısta qaraqalpaq tariyxına baylanıslı kóp maǵlıwmatlar bar, bular tiykarınan professor P.P.Ivanovtıń pikirlerine súylene otırıp, óz pikirlerin bayanlangan, qaraqalpaq dástanlarınıń dáwirin anıqlaw boyınsha da izlenisler az emes. Avtorlar

qaraqalpaq awızeki ádebiyatın 13 túrge ajıratadı, olardıń ayırım túrlerine mısallar keltirip, óz pikirlerin dálillep otırǵan.

Jumısta «Alpamıs» dástanı keńirek tallanadı. Dástandaǵı bazıbir atamalar, tariyxıy derekler jóninde qızıǵarlı maǵlıwmatlar berilgen, batırılıq dáwir tuwralı da boljawlar bar. XIX ásirde qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırlarınıń dóretiwsılıǵı boyınsha dáslepki qızıqlı maǵlıwmatlar beriledi.

1940-jıl Qaraqalpaqstanda Berdaqtıń qaytıw bolǵanına 40 jıl tolıw kúni belgilendi. Bul sánege baylanıslı baspa sózde Berdaq dóretiwsılıǵı haqqında O.Kojurovtıń «Berdaq» («Qızıl Qaraqalpaqstan», №208, 209, 211, 1940), M.Darıbaevtıń «Berdaqtıń qosıqları haqqında» («Qızıl Qaraqalpaqstan», №287, 290, 291, 1940), I.Mamıraev «Berdaq qaraqalpaq ádebiyatınıń klassigi», Q.Ermanovtıń maqalaları járiyalandı.

XX ásirde 30-jılları N.Dáwqaraevtıń qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatı, atap aytqanda Berdaq shayır dóretiwsılıǵı boyınsha izertlewleri menen qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimin basladı. Onıń «Qaraqalpaq poeziyası haqqında», «Berdaqtıń qosıqları», «Qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxı jóninde» maqalaları usı dáwirde jazıldı.

Álbette, bulardıń hámмесinde de Berdaqtıń ullı shayır bolǵanlıǵın dálillewge urınıwsılıq bar. Bul ilimiy miynetlerden sonday juwmaq shıǵarıwǵa boladı: olar qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimine baslama boldı, sońǵı waqıtları ósip rawajlanıwda belgili rol atqarǵan qısqa izertlew maqalaları dep qarasa boladı. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń payda bolıwı, rawajlanıwı rus ilimpazlardıń miynetine, olardıń jetiskenligine baylanıslı. Rus ádebiyatshıları menen bir qatarda ádebiy sın menen ádebiyattanıw ilimi tuwralı dáslepki pikir aytıwshı jazıwshı-shayırlar tuwısqan qazaq, ózbek, tatar ádebiyatshılarınıń jumıs úlgerinen de paydalandı, olardan úlgi aldı.

XX ásirde 30-jılları ádebiyattanıw ilimindegi kemshilikler bir qatar maqalalarda sóz etken obekti bir-birewge ókpe-giyne, bolmasa jala jabıw sıyaqlı unamsız momentlerden, geyde tallap otırǵan shıǵarmaǵa nadırıs baha beriwshilikten de ibarat boldı.

Qaraqalpaq ádebiy kritikasınıń dáslepki dáwiri 30-jıllardıń óz ishine aladı. Bul onıń dórew dáwiri bolıp, dáslepki sın pikirler baspa sózde kórine basladı. Bular azlı-kópshı shıǵım recenzialardan ibarat boldı hám tiykarınan jazıwshı-shayırlardıń ózleri dáslepki ádebiy kritikalıq maqalalardıń avtorları edi.

Ádebiyat kritikası menen aktiv shuǵıllanatuǵınlardıń qatarında A.Begimov, X.Axmetov, A.Matyakubov, T.Seytmuratov, Q.Áwezov, Q.Ayımбетovlardı kórsetiwge boladı. Qaraqalpaq ádebiy kritikasınıń baslanıwı da usı jazıwshılardıń atına baylanıslı edi.

Egerde qaraqalpaq ádebiyatında kritikanıń dórew dáwirine dıqqat awdarsaq, sol dáslepki maqalalardıń ózinde-aq «biz de ádebiy sın ma? bar bolsa onıń dáregi qanday? degenge usaǵan sorawlar jiyi ushırasadı. Usı soraw joqarıda atı atalǵan

ádebiy kritikada dáslepki kóringen jazıwshılardıń kópshiligine tiyisli. Olar baspa sózde orın alǵan ádebiyatqa baylanıslı pikirler menen onshelli kelise bermeydi yamasa jazıwshı-shayırlarǵa baǵdar beriwshi ádebiy sınnıń joqlıǵın geyde tómennligin ortaǵa saladı. 1930-jıllardıń bas gezinde jazılǵan O.Qosekeevtıń «Táji Axmettiń «Oktyabr kúnine sın» degen maqalasın («Qızıl Qaraqalpaqstan» №6,1932) gazetasında járiyaladı. Bunda poeziyada ádewir tájiriyesi bar shayır Seytmamutovtıń qosıqları sınalǵan. Maqala avtorı shayırdıń ayırım qosıqlarındaǵı geypara pikirlerine orınlı daw aytadı. Ulıwma kórkemliktiń tómennligin durıs eskertedi. Sonıń menen qatar kritika haqqında óz pikirini ortaǵa salǵan: «Ádebiyat haqqında geypara joldaslardıń óz ara sóz júzindegi gúńkildileri bolmasa gazeta, jurnal betlerinde ayıp shıǵıp mınanıń mınaday kemshilikleri bar, bunı bilay dúzetiw kerek degen pikirler bolǵan joq» dep jazadı (sonda).

Ekinshi maqalada sol shayırdıń «Kolxozshılar seyili» degen qosıǵına taǵı da sın pikir basıldı.

Poeziyanıń talabına juwap bermewshiligi, teńew súwretlerdiń, qosıq texnikasınıń tómennligi ulıwma durıs sınaladı.

Qullası joqarıda úzindi keltirilgen eki maqalada itibarǵa alatuǵın orınlar joq emes. Bularda tiykarǵı pikir shayır Tajiaxmet Seytmamutovtıń shıǵarmalarınıń oqıwshı talabınan tómenn jazılǵanlıǵı durıs sınalǵan Ayırıqsha onıń «Estemes», «Kolxozshılar seyili» qosıqları kórkem ádebiyat talabına juwap bere almaǵanlıǵı anıq mısallar menen dálillengen.

Al Palwan Seytmamutovtıń «Kim aytpay júripti» degen maqalasında taǵı da, , ádebiy kritikalıq máseleler hám T.Seytmamutovtıń basqa da bir qatar qosıqları («M.Gorkiyge», «Oktyabr kúni») sınalǵan. Maqalada jas qaraqalpaq ádebiyatınıń azda bolsa tolısıp atırǵanlıǵı, biraqta ayırım shayırlardıń waqıt talabına juwap bererlik shıǵarmalarınıń joqlıǵı kórsetilgen.

Ádebiy kritika máselesine baylanıslı K.Kuzembaevtıń «Qaraqalpaq ádebiyatı haqqında sózden iske» maqalasında bir qansha itibarlı pikirler bar. («Miynetkesh qaraqalpaq» 1930, №66) Avtor shıǵarmalarǵa durıs baha beriwshi maqalalardıń zárúrligine dıqqat awdaradı, kritikanıń ádebiy processteǵı aktivliginiń kórinbey atırǵanlıǵın eskertedi. «Ádebiyat kritikası kórkem ádebiyattı keńeytiwdiń jaraǵı» dep durıs eskertedi.

Qaraqalpaq ádebiy kritikasınıń baslaması recenziyalıq maqalalardan baslanǵanlıǵı belgili. Bunday recenziyalıq maqalalar eń aldǵı menen jazıwshı-shayırlarımızdıń qálemine tiyisli. Shayır A.Begimovtıń «S.Májitovtıń ádebiyat jıynaǵına sın» maqalası eń dáslepki recenziyalardan ibarat boldı. Málim bolǵanıday 1928-jılı S.Májitovtıń xrestomatiya sıpatındaǵı ádebiyat toplamı basılıp shıqtı. Maqalada S.Májitovtıń shıǵarmaları haqqında bir jaqlama ayıplaw xarakterindegi pikirler basım orındı iyeleydi. «Bul kitaptıń-deydi avtor qay jaǵınan bolsa da

jámiyetke payda bererlik jaǵı joqtıń qasında» («Jańa ádebiyat jurnalı» №8, 1930). Solay etip maqalada jazıwshınıń poeziyasına baylanıslı keskin pikirler ayıldı. Usı maqaladaǵı pikirler kóp jıllar boyı dawam ettirildi.

Dáslepki recenzialardıń qatarına A.Matyakubovtıń «Badıraq» pesasına T.Seytmamutovtıń shıǵarmalarına arnalǵan O.Qosekeevtıń («Miynekesh qaraqalpaq», №59, 1931) «Qara kúshler» pesasına arnalǵan X.Axmetovtıń («Qızıl Qaraqalpaqstan», №23, 1932), A.Qıdırbaevtıń («Qızıl Qaraqalpaqstan» №131, 1934-j) maqalaların jatqarıwǵa boladı. Usılardıń ishinde X.Axmetovtıń recenzıyası belgili orın iyeleydi. Pesada klasslıq gúres temasınıń jeterli ashılmaıwı, qosıqtıń tekstlerindeki qayǵılı pessimistlik motivlerdi sıǵa aladı. Al, A.Qıdırbaev bul pesadaǵı obrazlardıń jasalıwınıń talapqa juwap bermeytuǵınlıǵın kórsetken.

Sonday-aq ayırım jazılǵan recenzialardıń arasında poeziyalıq shıǵarmalardıń haslı mánisine túsinbewshilik, tırnaqtıń astınan kir izlewshiler de bolmay qaladı... Bunday recenzialarda ádebiyattıń máselesinen göre bir-birewdi kemsitiwshilikke beyimlilik anıq sezilip turadı.

Shańbas Ermekbaevtıń shayır I.Fazılovtıń «Jeńis jolında» toplamı haqqında recenzıyası tek kemshilik izlewge qaratılǵan. («QQ», №118|94)

Sonıń sebebinen 30-jıllardıń basında I.Fazılovtıń shıǵarmalarınıń átirapında ádewir aytıs pikirler orın aldı. Kritikke qarsı jazılǵan I.Fazılovtıń «Shańbastıń shańǵıtına qarsı», Shańbastıń oǵan juwap retinde jazǵan «Shańǵıtına shańǵıtım» (1934, №131) maqalalarınıń xarakteri usınday. Negizgi másele bir jaqta qalıp ókpe giyne, bir-birewden min izlew ádebiyattıń paydasına qosılǵan joq. Usınday talash máselelerge bir qansha anıqlıq kirgizgen N.Japaqov, D.Nazbergenovlardıń avtorlıǵına tiyisli maqalası boldı dep qarawǵa boladı. Avtorlar ayırım kritiklerdiń pikirlerindeki burmalawshılıqlardı nadurıs bahalawshılardı durıs áshkara etedi.

Q.Ayımbetov óziniń «Ádebiyat máselesi menen qaraqalpaq jas jazıwshılarınıń wazıypaları» degen maqalasında bazıbir máselelerge juwap bermekshi boladı. Avtor, ádebiy ómirdegi ullı ózgerislerdi, onıń tiykarların jas jazıwshılardıń jetisip atırǵanlıǵın dálillep kórsetti.

«Sonıń menen birge proletariat ádebiyatınıń baslanıwınıń izi bar. Qallash ádebiyatı qashan baslandı, dewge juwap beriw hár kimge de awır túsedı. 16-jıldan baslandı dewge tolıq dálill bola almaydı, kim bileđi, onnan da burın baslanǵan shıǵar... jańa qurılıs dáwirimizge jańa kórkem óner, jańa ádebiyat kerek, buǵan bas bolatuǵın jas jazıwshı, jas shayırlarımız boladı», -degen durıs juwmaqqa keledi. Sonday-aq Q.Ayımbetov eń birinshilerden bolıp qaraqalpaq jazıwshılarınıń dóretiwshilik úyreniw máselesin ortaǵa qoyadı. Bul jas ádebiyatımızdıń rawajlanıwı ushın eń zárúrli jaǵday bolǵanlıǵın esapqa alıwımız kerek.

1930-jıllardıń ortalarından baslap, ádebiy kritikadaǵı recenziyalıq maqalalarda bir qansha ilgeriwshilikti bayqawǵa boladı. Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń dúziliwi, onı bekkemlew máseleleri boldı.

Qaraqalpaqstan jazıwshılarınıń organı «Miyet ádebiyatı» jurnalınıń ay sayın shıǵıp turıwı, respublikalıq gazetalar, arawlı ilim izertlew institutınıń ashılıwı, muǵallimler institutında qaraqalpaq ádebiyatınıń pán sıpatında oqıtılıwı, baslanǵısh hám tolıq emes orta mekteplerge arnalǵan ádebiyat kitaplarınıń shıǵarılıwı, ádebiy kritikalıq oy-pikirdiń bir qansha janlanıwına, xalıq sistemalı rawishte hám bastırılıp shıǵılıwına jol ashtı.

Qaraqalpaq ádebiyatında kritika máseleleri tuwralı jazıwshılarımızdıń birinshi sezinde keń pikir alısıwı boldı. J.Aymurzaev sezge arnalǵan maqalasında óziniń bir qansha shıǵarmalar jazǵanlıǵın, biraq oǵan tiyisli sın bolmay kiyatırǵanlıǵın kórsetedi. J.Aymurzaevtıń «Meniń shıǵarmalarım sınalmay kiyatır», N.Japaqovtıń «Jas jazıwshılardıǵa járdem etiw kerek», T.Seytmamutovtıń «Bolsheviklik kritika» degen maqalaları boldı.

1930-jıllardıń ortalarında qaraqalpaq ádebiyatınıń bir qansha rawajlanǵan janrı poeziya hám dramaturgiya edi. Sogán baylanıslı jazılǵan sın maqalalar hám recenziyalar da usı janrlardıń átirapında bolǵanlıǵı belgili. Bul waqıtları ayırım sın maqalalarda kórkem-ádebiy analiz ornına sıyasıy ideyalıq tallaw jasawǵa umtılwshılıq basım keldi. Kóbirek shıǵarmanıń kemshiligin tabıwǵa urınıwshılıq xarakterli, kórkem shıǵarmanıń atap aytqanda, recenziyalardaǵı az da bolsa tereńlik, obektiv pikir aytıw belgili jazıwshı Q.Áwezovtıń qálemine tiyisli boldı.

Onıń recenziyalarınıń ishinde Q.Ermanovtıń, S.Májitovtıń, J.Aymurzaevtıń shıǵarmaları haqqında jazılǵan maqalalarına dıqqat awdarıwımız kerek. Q.Áwezovtıń 1935-jılı Moskvada basılǵan J.Aymurzaevtıń «Qosıqlar» toplamına bergen recenziyası ádewir tolıq hám isenimli. J.Aymurzaev shıǵarmalarınıń tematikası óz waqtınıń shınlıǵı menen baylanıslı, onıń agitaciyalıq xarakteri, klasslıq gúresti súwretlewdegi jas shayırdıń jetiskenlikleri durıs tallanǵan. Q.Áwezovtıń «Baǵdagúl» pesası tuwralı recenziyası tek pesa haqqında ǵana emes, al ulıwma spektakldiń saxnalastırılıw, muzıka rollerdiń orınlanıw dárejesin qarastıratuǵın sawatlı jazılǵan miynet.

A.Begimovtıń 1935-jılı jazılǵan «Gúres balası» poemasınıń realizm metodınan shetlewshiligi tuwralı N.Japaqov hám O.Kojurovlardıń «Idealizmniń realnıy qáwpi yamasa tús keseli» (QQ 1935) degen maqalasındaǵı ayırım pikirlerge qosılıwǵa bolmaydı.

N.Japaqovtıń «Ardaqlı shayırmız Asanǵa» degen xatı tutas alǵanda kórkem ádebiyattıń áhmiyetli máselelerin ortaǵa saladı.

M.Darıbaevtıń «Bul kim», «Berdaqtıń qosıqları», «Dramaturgiya haqqında» t.b. maqalaları sol dáwir ádebiyatı ushın belgili orın tuttı.

A.Begimovtńń «Bul kim» pesasına bergen M.Dáribaevtńń bahası bir qansha durışlıqqa keledi.

I.Sağıytov «Qaraqalpaq ádebiyatı hám onıń jas jazıwshıları haqqında» maqalasında jas jazıwshılardıń dóretiwshiliginde ádebiyatımızdń rawajlanıw máselelerin ortaǵa qoyadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Kritika sóziniń máninsine sıpatlama?
2. Rus ádebiyatshıları ádebiy sın tuwralı qanday ilimiy teoriyalıq pikirlerdi alǵa súredi.
3. Ádebiy sınnıń aldına qoyǵan maqseti ne?
4. Ádebiy sın qanday wazıypalardı ámelge asıradı?
5. Ádebiy sın boyınsha izertlew jumısın alıp barǵan jergilikli ilimpazlardan kimlerdi bilesiz?

2-TEMA: 1940-50-JILLARDAĞI QARAQALPAQ ÁDEBIY SINI HÁM ÁDEBIYATTANIW ILIMI

Jobası:

- 2.1. XX ásirdeń 40-50-jıllarındaǵı ádebiyattanıw ilimi
- 2.2. 1940-50-jıllarındaǵı ádebiy sin
- 2.3. Qaraqalpaq folklorın izertlew máseleleri
- 2.4. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XIX ásir klassik ádebiyatın izertlew máseleleri

Tayanış sózler: 1940-jıllardaǵı ádebiyattanıw ilimi, 1950-jıllardaǵı ádebiyattanıw ilimi, klassik ádebiyat, maqala, pyesa

Ullı Watandarlıq urıs dáwiri qaraqalpaq ádebiyatınıń aldına da jańa wazıypalardı qoydı. Jazıwshılarımızǵa xalqımızdıń tariyxına kórmegen qaharmanlıǵın, tıldaǵı miynet kóterińkiligin súwretlew kóp milletli xalıqtıń jeńisi haqqında jırlaw baslı másele boldı.

Qaraqalpaq ádebiyatı qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq kúshin sáwlelendiriwshi jawınger, optimistlik ádebiyat bolıp tanıldı. Solay etip qaraqalpaq ádebiyatı tiykarınan poeziya menen xarakterlenedi.

Urıs jılları qaraqalpaq ádebiyatınıń anaǵurlım rawajlanǵan dáwiri boldı. Soǵan qaramastan waqıttıń talabınan onda, poeziya, ocherk, gúrriń bir aktli pesalar operativ xızmet atqardı.

Al, ádebiyat kritikasınıń aldında urıs jıllarında jazılǵan shıǵarmalardıń ayırım toplamlardıń óz aldına qoyılıp otırǵan jawıngerlik minnetlerin qalayınsha orınlap atırǵanlıǵın túsindiriw, ádebiyatımızdıń ulıwma waqıt talabına at salısıw dárejesin anıqlaw wazıypası turdı.

XX ásirdeń 40-jılları ádebiyattanıw iliminde Berdaqtıń tvorchestvosı boyınsha I.Saǵıytov hám S.Bassinniń kitapshaları payda boldı. Urıstan sońǵı jılları ádebiy sin menen ádebiyat ilimi óz-ara baylanışlı rawajlanadı. Ádebiy sin menen shuǵıllanıwshı jazıwshı-shayırlar menen ilimiy kadrlar jetilise basladı.

1940-jıllardıń ortalarınan baslap Berdaqtıń tvorchestvosı boyınsha maqalalar, eposlar tuwralı geypara boljawlar júzege keldi. I.Saǵıytovtıń «Berdaqtıń shıǵarmalarınń pedagogikalıq áhmiyeti» («Qızıl Qaraqalpaqstan», №125, 1947),

«Qaraqalpaq ádebiyatı mektebi Berdaqtıń átirapında boldı» («Qızıl Qaraqalpaqstan», №186, 189, 1947), S.Bekmuratovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarın salıwshı kim boldı degen másele tuwralı» («Qızıl Qaraqalpaqstan», №28, 1948) sıyaqlı bir-birin biykarlawshı maqalalar jazıldı.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıwında unamlı qubılıs sıpatında bahalanatuǵın maqalalar Kunxoja, Ájiniyaz, Omar shayırlardıń 1949-jılǵı toplamlarınıń basılıwına baylanıslı N.Dáwqaraev jazǵan «Kiris sózler», sol avtordıń «Berdaq shayıır» monografiyası, K. Berdimuratovtıń «Omar shayıır hám onıń ideyası» («Qızıl Qaraqalpaqstan», 5-oktyabr, 1948), I.Saǵıytovtıń «Berdaqtıń shıǵarmalarınń kórkemlik ózgesheligi» («Jeńisler yoshı», Ádebiy almanax», Nókis, 1952, 183-208bb), B.Ismaylovtıń «Qaraqalpaq klassik poeziyasınıń jazba ádebiyatlıq xarakteri haqqındaǵı máselege» («Jeńis yoshı, «Ádebiy almanax») sıyaqlı izertlewler, maqalaların kórsetiwge boladı. Bularda ádebiyat tariyxınıń áhmiyetli máseleleri kóterildi.

«Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasınıń 1943-jıl 27-iyun sanında «Qaraqalpaq ádebiyatın taǵı da rawajlandırıyq» degen bas maqala járiyalandı.

N.Dáwqaraevtıń «Urıs kúnlerinde qaraqalpaq iskusstvosi» (1942-jıl, 8-avgust «QQ») M.Darıbaevtıń «Sapalı ádebiyat ushın», «Shayırlar Watandarlıq urıs kúnlerinde» («QQ» 1941-j) degen maqalalarında urıs jaǵdayına baylanıslı qaraqalpaq jazıwshılarınıń wazıypaları tuwralı pikirler aytıwdan ibarat, sonıń menen birge ádebiyattıń genjelep qalıp otırǵan janrların rawajlandırıw boyınsha geypara shaqırıqlar bar.

Bulardan basqa teatrda qoyılǵan spektakllerge basılıp shıqqan toplamlarǵa recenzialardı atap ótiwge boladı. I.Saǵıytovtıń «Patriot shayıır» maqalasında Sadıq shayırdıń 1942-jılı shıqqan «Jeńimpaz xalıq» toplamın tallaydı, xalıq shayırınıń patriotlıq sezimdi jırlawshı qosıqlarınıń poeziyamızdaǵı ornın ashıwǵa erisedi. Q.Ayımbetov óziniń «Aral qızı» pesasınıń qoyılıwına baylanıslı jazǵan recenziasında (1941, №192 «QQ») pesanıń mazmunın bayanlaǵan Gúlzada, Elmurat, Grigoriy Mixaylovich, Polina sıyaqlı qaharmanlardıń obrazlarına toqtalıp, pesanıń tema jaǵınan aktuallıǵın kórsetken.

Á.Shamuratovtıń «Jigirma jıldı qaraqalpaq sovet ádebiyatı» (1944. 23-dekabr «QQ») degen maqalasında Qaraqalpaqstanınıń 20 jıllıǵına baylanıslı usı dáwir ishindegi ádebiyatımızdıń rawajlanıw jolına tallaw jasaǵan.

Urısqa shekemgi dáwirdegeidey-aq, urıs jıllarında Berdaq shayırdıń tvorchestvosı ózine tiyisli dıqqat awdardı. Izertlew xarakterindegi I.Saǵıytov hám S.Bassinlerdiń Berdaq shayıır haqqındaǵı kitapshaları basılıp shıqtı. Berdaq shayırdıń dóretpesi jóninde jazılǵan dáslepki kólemli miynet sıpatında I.Saǵıytov, S.Bassinlerdiń kitapshaları ullı shayırdıń dóretpelirni bunnan bılayda ternirek izertlewge umtıldırdı.

Bul jılları qaraqalpaq ádebiyatı tuwralı ádewir maqalalar jazıldı, bularda ayırım janrlardıń ayırıqsha prozanıń rawajlanıw máseleleri kóbirek sóz boldı. S.Beknazarovtıń «Qaraqalpaq prozasınıń házirgi jaǵdayı» (QQ. 1946.8-iyun) atlı maqalasında prozanıń payda bolıw waqtınan baslap sol kúnge shekemgi jolı sóz boldı. Ádebiyatımızdıń salmaǵın bildirerlik roman, povestlerdıń joqlıǵı jazıwshılarımızdıń izleniwshiliginen, prozanıń ózinsheligin iyeley almawshılıǵınan dep túsindirilgen.

S.Beknazarov bulardan basqa «30-jılda qaraqalpaq ádebiyatı», «Biz J.Aymurzaevtan sapalı shıǵarmalar kútemiz» degen maqalaları járiyalandı, bul maqalalar da ulıwmalıq ústirtinliktiń bir kórinisi bolıp, kóbinese shıǵarmalardıń mazmunın bayanlawshılıq, shıǵarma avtorına ayılǵan kótermelewshi pikirlerden ǵana ibarat boldı. Máselen 30-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı tuwralı jazǵanda ol tek tabıslardı dizip beredi de qanday da bir problemaǵa jaqınlaspaydı.

Al J.Aymurzaev haqqında maqalasında ol jazıwshınıń klassik dárejesin kóteredi, onıń shıǵarmalarınan kemshilik kórmeydi.

Bir jaqlama maqtaw hám kótermelew J.Aymurzaevtıń tvorchesvosı haqqındaǵı X.Seytovtıń «Jolmurzanıń shıǵarmaları haqqında» degen kólemli maqalası da tán (Ádebiy almanax «Ullı jolda» 1950-jıl) Bunda avtor jazıwshınıń ózinshelik belgisin ashıw arqalı ǵana onıń ádebiyatıǵı ornına joqarıdaǵı maqaladaǵı sıyaqlı jazıwshınıń adresine kótermelewshi sózlerdi úyip tókken, solay etip onı klassik dárejesine kótergen. Álbette, bunday kritikadan jazıwshıǵa keler payda az.

A.Begimovtıń «Súyiniz» (1949) toplamı haqqında J.Aymurzaevtıń «Turmıstan tıs qosıqlar» (QQ №31950) degen recenzıyası basıldı. Maqala avtorı ádil túrde A.Begimovtıń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı ornın durıs kórsetiw menen birge, onıń bul toplamda ózin ózi qaytalawın, qosıqlarındaǵı mánissizlikti, uyqastıń tómenligin, sonlıqtan ulıwma alǵanda, toplamnıń shayırdıń ósiwshiligin kórsete almawshılıǵın ádil eskertken.

I.Saǵıytovtıń «Jolmurzanıń tasqın toplamı haqqında» kólemli recenzıyası (Qızıl. QQ.1996-j.) basıldı. Bul maqalada shayır qosıqlarınıń kemshiligi isenimli faktler menen sinalǵan.

40-jıllardıń ishinde qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha jazılǵan maqalalardıń eń kólemlisi I.Saǵıytovtıń «25 jılda qaraqalpaq ádebiyatı» degen obzorlıq maqalası boldı. (Almanax XXV jıl Nókis, 1949). Bunda ádebiyatımızdıń negizgi etaplarına tallaw jasalıp, obzor berilgen. Maqalanıń aldına qoyǵan maqseti boyınsha quwatlawǵa boladı. Óytkeni avtor onıń hár bir dáwirin alıp, sol dáwirde ornı bar jazıwshılardıń shıǵarmaları boyınsha xarakterlewdi oylaǵan. Biraqta maqala avtorınıń tájiriybesine qaramastan onıń tallaw principleri menen kelisiw múmkin emes. Eń baslı kemshilik bunda sóz etip otırǵan dáwir ishindegi ádebiyatımızdıń ayqın kartinası joq, sol dáwirdi xarakterleytuǵın temaǵa toqtalmaǵan. Ádebiyattıń aldında

qanday máseleler turdı. Buǵan jazıwshılarımız qalayınsha juwap bergenligi ashılmaıdı.

Ekinshiden, avtor tek poeziyalıq ayırım shıǵarmalarǵa toqtaladı da, olardı ústirtin tallaydı. Hár bir dáwirdiń salmaǵın kóterip otırǵan poeziya, proza, dramaturgiyanıń jetiskenlikleri dıqqattan shette qaladı. Eń tiykarǵısı usı jıllar ishindegi ádebiy kritika, izertlew jumısları haqqında, hesh qanday pikir bildirilmegen.

Ádebıyattıń teoriyalıq máselelerin tereń bilmewshilikten shıǵarmaǵa estetikalıq baha berilmeydi, hátteki sapasız shıǵarmalardı da kewil jıqpaw ushın maqtaw orın aladı. Ádebiy kritikamızdıń jáne bir úlken kemshiligi teoriyalıq hám praktikalıq máselelerdiń dodalanıwına túspey ayaqsız qaldırılıwı dep qarawǵa boladı. Bul tuwralı B.Ismaylov óziniń «Ádebiy kritikamızdıń eń xarakterli bir kemshiligi haqqında» degen maqalasında kórsetken edi.

50-jıllardıń ishinde ádebiyat kritikası hám ádebiy izertlew tarawında ádewir aktivlik bayqaladı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń áhmiyetli máselelerine dıqqat awdarıw, kórkem awdarma jumısı, klassik ádebiyat xalıq awızeki dóretpelirin izertlew boyınsha bir qatar jumıslar islendi. Eń bahalısı N.Dáwqaraev, I.Saǵıytov, Q.Ayımbetovlar menen bir qatarda jas kritikler menen izertlewshilerdiń toparı ósip jetisti.

Bulardıń arasında B.Ismaylov, I.Yusupov M.Nurmuxammedov, Q.Maqssetov, A.Paxratdinov, G.Esemuratov, Á.Nasrullaevlardı atap ótiwimiz kerek. Bular kritikaǵa úlken tayarlıqlar menen keldi hám ádebiy processti tereń túsiniw, onı talawdı rus ádebiyatı kritikleri, ózbek, qazaq ádebiyatlarınıń bay tájiriyesin dóretiliwshilik baǵıtta qollana bildi.

M.Nurmuxammedov «Rus ádebiyatı tradiciyaların úyreniw haqqında» («QQ» 1955) «M.Lermentov hám qaraqalpaq sovet ádebiyatı» («QQ», 15-oktyabr, 1954) «Rus hám qaraqalpaq xalıqları arasındaǵı ádebiy baylanıs» («Jas Leninshi» 14-dekabr, 1954) B.Ismaylovtıń «Jazıwshı tvorchestvolıq jastan barǵan sayın óse barıwı kerek», I.Yusupovtıń «Lirika haqqında sóylesiw» sıyaqlı maqalaları ózleriniń problemalıq xarakteri menen 50-jıllardıń ádebiy kritikasında sózsiz jańalıq boldı.

U.Pirjanovtıń «Xojabek Seytovtıń ayırım poetikalıq shıǵarmaları haqqında» («Ámiwdarya» №11, 1959-j) degen maqalası tolıqtırdı. Bunda X.Seytovtıń muxabbat temasına arnalǵan qosıqlarınıń talaptan tómennligi, oydan shıǵarılǵanlıǵı, isenimsizligi tallanǵan. Maqala avtorınıń pikirlerinde bir qatar turpayı pikirlerdiń bolıwına qaramastan shayırdıń shıǵarmalarınıń baslı kemshilign durıs ańlaǵan.

Shayır Sh.Seytnazarovtıń «Júrek sózi», «Qıraǵılıq» toplamlarındaǵı úlken kemshilikler haqqında J.Qayırbayev, Sh.Seytnazarovlardıń «Azamat jala bul bolmas» («Ámiwdarya» 1959 №6) maqalasında dóretiliwshilik originallıq máselesi sóz boldı.

Qaraqalpaq ádebiyatımızdıń geypara problemalıq máseleleri M.Nurmuxammedovtıń «Qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıw jolları»(QQ ádebiyatı,

iskusstvosı, 1957, 1) T. Allanazarovtıń «Dramaturgiyamızdıń geypara máseleleri» (QQ ádebiyatı hám iskusstvosı 1956, №2) maqalalarında sóz boldı. M.Nurmuxammedov prozanıń payda bolıw hám rawajlanıw jollarına obzor jasaǵan hár bir dáwirdeń xarakterin ashıp beriwshi prozalıq shıǵarmalardıń ornın anıqlaǵan.

I.Yusupov «Watandarlıq urıstan keyingi qaraqalpaq prozası haqqında», (QQ ádebiyatı hám iskusstvosı 6, 1956), «Xalıq shayı A.Dabılov» («Ámiwdárya». №91958) degen maqalalarında kórkemlik sheberlik máselesin sóz etiwge úlken dıqqat awdarılǵan.

Kórkem awdarmanıń máseleleri de usı jıllardaǵı ádebiyat kritikasına kóbirek aralasa basladı Bul temaǵa baslama salǵan M.Nurmuxammedovtıń «Mayakovskiy shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıw tuwralı bir-eki sóz», N.Orınbaevtıń «Krılov shıǵarmaları qaraqalpaq tilinde» («S.Qaralpaqstan» 1954) I.Yusupov «Klassik poeziyanı awdarıwǵa kewil bólinsin» (S.QQ 1957, №125) A.Jaqıbaevtıń «Kórkem ádebiyat shıǵarmalardı awdarıw juwapkerli is» (S.QQ №144, 1956-j) degen ilimiy maqalaları járiyalandı.

Sonıń menen birge ádebiy kritikada ele de belgili kemshilikler bar edi. B.Ismaylov óziniń «Ádebiy kritikamızdıń eń xarakterli bir kemshiligi haqqında» (S.QQ. №185, 1958) degen maqalasında oǵada paydalı keńesler keltirgen.

B.Ismaylov óziniń atalǵan maqalasında kritikanıń aldına qoyǵan wazıypaların tolıq ańǵarıwı ushın onıń obektiv, sinshıl bolıw zárúrligin uqtıradı. Onıń durıs tastıyıqlawınsha kritika bul ayıplaw akti emes, yamasa jazıwshını jarılqawda emes, ol ádebiy processti durıs baǵdarlawshı kúsh.

XX ásirdeń ortalarında N.Dáwqaraev, I.Saǵıytov, Q.Ayımbetovlar menen bir qatarda B.Ismaylov, M.Nurmuxammedov, Q.Maqsetov, G.Esemuratovlar da ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıwında úles qostı.

Belgili ádebiyatshı N.Dawqaraev óziniń klassikleriniń ádebiyat tariyxı boyınsha úlken izertlew jumısın tamamlap, f.i.k. dárejesin aldı. (1946). 1950-jıl «Berdaq shayı» monografiyası baspadan shıqtı. 1951-jıl ol Moskvada Shıǵıstanıw institutında «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen temada f.i.d. ilimiy dárejesin alıw ushın dissertaciya jaqladı. 1959-jıl baspadan shıqqan «Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen izertlew sol ilimiy jumıstıń qısqaşa mazmunınan ibarat.

Sonı 1977-79-jılları N.Dáwqaraev shıǵarmalarınıń úsh tomnan ibarat jıynaǵı basılıp, sonıń 2-3 tomları tolıǵı menen derlik onıń doktorlıq dissertaciyasın óz ishine aldı.

Ádebiy miyraslardı bahalaw boyınsha bir jaqlama pikirler, nigilistik kózqaraslar 50-jılları payda boldı. Olardıń biri ádebiy miyraslardı unamlı bahalasa, ideallastırsa, ekinshileri olardı kereksez dep esaplaydı.

K.Muratov, N.Nárenov, Bektemirov, I.Efimov, Sonichev, A.Savickiylerdiń maqalaları nigilistlik baǵıtta jazıldı. N.D. Nárenov «Alpamıstıń xalıqqa qarsı mánisi» («Sovetskaya Karakalpakiya», 30-mart, 1952) maqalasında dástandı feodallıq dáwirde dórelgen, onda ústem toparlardıń turmısı ǵana sóz boladı, sonlıqtan onı oqıw, propagandalaw putkilley kerek emes degen juwmaq shıǵaradı.

Al K.Muratov bolsa «Qoblan», «Máspatsha» dástanların feodallıq burjuazialıq dáwirdiń jemisi, olarda úlgi bolarlıq sıpatlar joq-sebebi shıǵarmanıń baslı qaharmannıń hámmesi de joqarǵı qatlamǵa tiyisli dep shawqım saladı.

Bulardıń arasında A.P.Savickiydiń pikirleri bir jaqlama. Ol hesh qanday tiykarsız túrde «Alpamıs» eposın pútkilley xalıqqa jat epos dep tastıyıqlaydı. Ol Berdaqtıń tvorchestvosı boyınsha ózgeshe baǵıttı tuttı, ol ullı shayırdıń ayrıqsha dóretiwshilik uqıbına gúmanlanıp qaradı, ol shayırdıń kópshilik shıǵarmaların qoljazba nusqası joqlıǵına súyenip, Berdaqtıń avtorlıǵın joqqa shıǵarıwǵa háreketlendi. Savickiydiń «Qaraqalpaq kundeliginen» degen kólemli maqalasını Tashkentte shıǵatıwın «Zvezda Vostoka» (№12, 1953, №1,2 1954) jurnalında daǵazalandı. Uzınnan-uzaq maqalada avtor Berdaqtı klassik shayır emes, al tvorchestvosı oǵada qarama-qarsılıqlı reakcion baǵıttaǵı shıǵarmaların avtorı boldı, Berdaq panislamizm, diniy mistikalıq shayır edi dep bahaladı. Tilekke qarsı ol Berdaqqa tán bolǵan demokratiyalıq, tereń xalıqlıq ideyalardı kórgisi kelmedi, onı ádebiyat tariyxınan shıǵarıp taslawǵa umtıldı. Onıń maqalalarınıń mazmunınan avtorıń jat pikirleri jaqsı ańlasılıp turadı.

«Burjuazialıq ideyadaǵı ádebiyattı jaqlawshılar hám maqtawshılar» («Qızıl Qaraqalpaqstan», №79, 1952) degen maqalada óziniń bir jaqlılıǵı menen kózge túsedi. Bul tikkeley N.Dáwqaraevtıń Berdaq shayır haqındaǵı pikirlerine qarsı jazılǵan bolıp, Berdaqtıń poemaları tuwralı olardı xalıqqa jat shıǵarmalar edi, al Dáwqaraev bulardı tek maqtaw menen boldı, degen juwmaققa keledi.

A.Savickiy hám onıń menen pikirles bolǵan Bektemirov, Nárenov, Muratov, D.Sonichevlerdiń «miynetlerinde» N.Dáwqaraevtıń kemshilik-qáteliklerin kritikalaw lozungası astında qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili miyrasların joqqa shıǵarıw ideyası turǵanlıǵın kóriw qıyın emes edi» («Sovetskaya Karakalpakiya», №216, 1952)

Xalıq tvorchestvosınıń úlgilerin, sonday-aq Berdaq shayırdıń shıǵarmaların toqtawsız maqtawshılıq, olarǵa sın kózi menen qarap baha bermewshilik sıyaqlı unamsız háreketler de boldı hám bular joqarıdaǵıday biykarlawshı maqalaların shıǵıwına bir jaǵınan sebep bolıp xızmet etti. Usınday bir jaqlama asıra maqtawshılıq N.Dáwqaraevtıń «Berdaq shayır», I.Saǵıtovtıń «Berdaq-ullı patriot shayır», S.Bassinniń «Berdak-velikiy poet-patriot» kitapshalarında, Q.Ayımbetov tárepinen bastırılǵan «Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları» (1949) kitaplarında ushırasadı.

Nókiste tuwısqan xalıq respublikaları ilimpazlarınıń qatnası menen ótkerilgen til hám ádebiyat boyınsha ilimiy konferenciya (sentyabr, 1954) bul máseleler keń túrde sóz boldı.

Bunday momentler belgili ádebiyatshılarımızdın kritikalıq maqalalarında durıs sına alınıp, ádebiy miyraslardı marksistlik bağıttan bahalaw boyınsha kóp ǵana qunlı pikirler jarıqqa shıqtı. I.Saǵıytov óziniń «Berdaqtıń tvorchestvosın úyreniwdiń jaǵdayı hám wazıypaları haqqında» («Sovetskaya Karakalpakiya», №181, 1954) maqalasında ullı shayırdın tvorchestvosınıń izertleniwine hám wazıypalarına toqtalıp, orın alǵan iri kemshiliklerdi ashadı. Bul boyınsha zıyanlı eki bağıttı da durıs kórsetedi. Sonıń menen birge avtordın óziniń burınǵı kóz qarasarındaǵı jiberilgen qáteliklerdi bunda bir qansha dúzetkenligi kórinedi. Xalıqtın ádebiy miyrasların úyreniw jóninde avtordın «Qaraqalpaq xalıq tvorchestvosın tereń izertleyik» («Qızıl Qaraqalpaqstan», №231, 1955) degen maqalasında da bir qatar jaqsı pikirler bar. M.Nurmuxamedov penen G.Esemuratovlardın «Berdaq haqqında jańa maǵlıwmatlar» («Qızıl Qaraqalpaqstan», №191, 1954) atlı kólemli maqalasında sońǵı izertlewler boyınsha kóp ǵana jańa maǵlıwmatlar keltiriledi. Izertlewshilerdegi kóp ǵana kemshiliklerdiń sebebi hám xarakteri ashıp berildi, ayrıqsha Berdaqtıń shıǵarmaların jıynawda orın alǵan turpayı qátelikler orınlı kritikalandı (mısalı, X.Rambergenniń Berdaqqa tiyisli emes shıǵarmalardı shayırdın atınan járiyalawı).

Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı boyınsha Nókiste ótkeriletuǵın ilimiy konferenciyaǵa baylanıslı hám Berdaq shayırdın tvorchestvolıq miyrasların burmalawshılardı qarsı usı waqıtları tek Berdaq tvorchestvosı ǵana emes, al qaraqalpaq folkları boyınsha da bir qatar maqalalar daǵazalandı. I.Saǵıytovtıń «Berdaq qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarın salıwshı» («Kızıl qaraqalpaqstan» №259, 1954), «Ernazar biy» poeması haqqında» («Qızıl Qaraqalpaqstan», №132, 1957), «Berdaqtıń jámiyetlik-siyasiy kóz qaraları tuwralı» (№9, 1958), «Berdaqtıń tvorchestvosında hayal-qızlar obrazı» (18-dekabr, 1957), «Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq dástanı» (22-oktyabr, 1955), «Qaraqalpaq xalıq tvorchestvosın tereń izertleyik» (№231, 1955) maqalalarında tiykarınan burınnan málim faktlerden tısqari jańalıq qosa almaǵan dárejede boldı.

Ádebiyatshı B.Ismaylovtıń bir qatar maqalalarında klassik ádebiyattı, xalıq tvorchestvosın izertlewlerdiń oǵada aktual máseleleri kóterildi. Onıń «Áwladlar tájriybesi» (№19, 1957), «Izuchat ustnoe narodnoe tvorchestvo» («Sovetskaya Karakalpakiya», 27-oktyabr, 1954), «Xalıq tvorchestvosınıń úlken baylıǵı» («Qızıl Qaraqalpaqstan», 9-yanvar, 1957-jıl), «Maqtımqulı qaraqalpaq ádebiyatında» («Qızıl Qaraqalpakstan», 5-sentyabr, 1955-jıl), «Qaraqalpaq eposlarınıń geypara máseleleri haqqında» (5-sentyabr, 1955) maqalaları ádebiyat tariyxınıń geypara aktual máselelerin qarastıradı.

Avtordın «Qaraqalpaq eposların geypara máseleleri haqqında» degen maqalasın alıp qarayıq. Eposlardı izertlew tarawında orın alǵan bir qatar kemshilikler, atap aytqanda olardı talǵawsız túrde xalıqlıq dep túsindirıwdıń bolǵanlıǵı belgili. Usıǵan qarama-qarsı eposlardı feodallıq dáwirdeń produkciyası, onıń qaharmanları ústem toparlardan shıqqan, sonlıqtan olardı propagandalawǵa bolmaydı, degen nigilistik kóz qarastan qáteligi ashılǵan. Sonday-aq «Alpamıs», «Máspatsha», «Qoblan» t.b. shıǵarmaların tiykarınan xalıqlıq dóretpе ekenligi dálillenedi.

B.Ismaylovtıń «Alpamıs» eposınıń bizde basılǵan úshinshi variantına, yaǵnıy Qıyas jırawdıń jırlaǵan variantına jazǵan recenzıyası («Sovetskaya Karakalpakiya» №216, 1957-jıl) dıqqat awdaradı. Buringılar menen salıstırǵanda Qıyas jıraw variantında obraz jasaw jaǵınan bolsın, kórkemlik jaǵınan bolsın ádewir ózgerisler bar. Avtor usınday ózgerisler haqqında ǵana emes, al eposlardıń hár túrli variantların basıp shıǵarıw arqalı onıń eń xalıqlıq nusqasın tabıwdıń zárurlıǵın kórsetken.

B.Ismaylovtıń «Qaraqalpaq klassik poeziyasınıń oǵada kórnekli wákili» («Sovet Qaraqalpaqstanı», №240, 1959-jıl) degen maqalasında Kúnxojanı ulıwma tanıstırıwdan basqa taǵı bir áhmiyetli tárepi bar. Biz joqarıda keltirilgen X.Seytovtıń maqalasında Kúnxoja tuwralı unamsız pikirdiń bolǵanlıǵın bilemiz. Shayırdıń tvorchestvosın tereń izertlegen B.Ismaylov bunday pikirlerdi óz maqalasında tolıq biykarlaǵan. Usı avtordıń «Maqtımqulı qaraqalpaq ádebiyatında» («Sovet Qaraqalpaqstanı», №190, 1957) maqalasında qaraqalpaq shayırlarınıń ustazı Maqtımqulı shıǵarmalarınıń bizde taralıw jaǵdayları birinshi mártebe keń túrde sóz bolǵan.

Eposlar boyınsha recenzıyalıq sıpatqa iye bolǵan Q.Maqsetovtıń «Qoblan» («Sovet Qaraqalpaqstanı», №255, 1959-jıl), «Qırq qız» hám onıń avtorı» («Sovetskaya Karakalpakiya», №27, 1959-jıl) maqalalarınıń sońǵı maqalası áhmiyetli orın iyeleydi. Bunda Jiyen jıraw «Qırq qız» dástanınıń avtorı boldı, degen baspa sózde járiyalanǵan geypara jańsaq pikirlerge qarsı shıqqan. Bul pikirdi dáslep kótergen tariyxshı S.Kamalov boldı da, soń ol keń taralıp ketti. Q.Maqsetov óz maqalasında «Qırq qız» kópshilik jırawlardan biziń kúnimizge jetken dástan, al Jiyen jırawdı onıń avtorı dep tastıyıqlawǵa tiykar joq, degen pikirlerdi usınıp, buǵan isenimli dáliller keltirgen. Q.Maqsetovtıń «Qırq qız» dástanınıń jırshısı» («Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvosi», №3, 1956-jıl), «Qurbanbay Tájibaev» («Ámiwdárya», №6, 1958-jıl), «Qanshayım» («Ámiwdárya», №1, 1959-jıl), «Erziywar» («Ámiwdárya», №9, 1959-jıl) sıyaqlı kritikalıq maqalaları eposlar hám onın atqarıwshıları haqqında másele qozǵap, sol eposlardıń ulıwma mazmunı, ózinsheligin ashıwǵa qaratılǵan. Al, usı avtordıń «Buxaradaǵı qaraqalpaq jıraw, baqsıları» («Ámiwdárya», №6, 1960-jıl), maqalası «Shańkót hám Begmurat», «Qarakalpaq xalıq jırawı (Qıyas)» («Ámiwdárya», №2, 1963-jıl) maqalalarında

jırawlar haqqında dáslepki maǵlıwmattı beredi. «Qırq qız» dástanınıń avtorı máselesi boyınsha keńirek maǵlıwmat ádebiyatshı A.Karimovtıń «Jiyen Taǵay ulınıń «Qırq qız» dástanına qatnası haqqındaǵı máselege» («Ámiwdárya», №11, 1959-jıl) maqalasında sóz boladı. Avtor maqalada N.Dáwqaraev, O.Kojurov hám T.A.Jdankolardıń pikirlerine súylene otırıp, Jiyen jıraw «Qırq qız» dástanınıń avtorı emes, al bul dástan haqqında N.Dáwqaraev penen O.Kojurovlar tárepinen keltirilgen «dástannıń syujeti oǵada erte zamanlardan alınǵan, sońǵı zamanlarda dástanǵa kóp ǵana ózgerisler kirgizilgen, bunday shıǵarmalar hár kimniń qolınan ótip, onı atqarıwshılar qálegen jerlerine ózlerinshe qosıp, alıp taslap, qayta islep shıqqanlıǵı sebepli dástanlarǵa avtor izlewdiń qáte ekenligin bildiredi.

Bul jılları qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxın izertlewde bir qatar kólemli jumıslar orındadı. Usı tarawda N.Dáwqaraev, I.Saǵıytov, B.Ismayılov, M.Nurmuxamedov hám basqa da ádebiyatshılarımız kózge tústi.

Klassik ádebıyattı izertlew tarawında I.Saǵıytov kóp jumıslar alıp bardı. Solardıń ishinde «Berdaqtıń tvorchestvosı» atlı ádebıy-kritikalıq izertlewı ayırqsha. Ulıwma qaraqalpaq ádebıyatı iliminde, Berdaq tuwralı jazılǵan maqalalar, broshyuralar oǵada kóp, biraq kólemli izertlewler joq edi. Bulaysha, Berdaqqa kóp dıqqat awdarılıwınıń sebebi de túsiniikli. Shayırdıń shıǵarmaları ana tilinde, rus, ózbek, túrkmen tillerinde basılıp shıqtı, ol qaraqalpaq xalqınıń maqtanıshı hám Nawayı, Maqtımqulı, Abaylar sıyaqlı joqarı bahalandı. Berdaq jámiyet sanasında jasap ham jasay beretuǵın talantlı shayı.

Berdaq tvorchestvosın izertlew boyınsha basqa ádebiyatshılar menen bir qatar I.Saǵıytovtıń úlken miyneti bar. Ol Berdaq haqqında bir neshe maqalalar, broshyura jazdı, ilimiy jıynaqlarda dokladlar isledi, shayırdıń tvorchestvosı jóninde kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Bul jumısta Berdaqtıń tvorchestvosınıń izertleniw jaǵdayın, Berdaqqa shekemgi qaraqalpaq shayırlarınıń oǵan tásirin, shayırdıń shıǵarmalarınń tiykargı motivlerin, shıǵarmalarınń kórkemlik ózgesheliklerin izertleydi. Jumıstıń bahalı jaǵı sonda: avtor shayırdıń tvorchestvosın jıynaw hám izertlew isinde jetiskenlikler menen kemshilikler, qáteliklerdiń betin ashadı. Buringılar menen salıstırǵanda, shayırdıń tvorchestvosın ózi jasaǵan dáwirdiń jámiyetlik-siyasiy, ekonomikalıq jaǵdaylarına baylanıslı izertleydi, onıń tvorchestvosınıń, qaraqalpaq xalqınıń ótkendegi kóp ásirlerden bergi ruwxıy mádeniyatınıń rawajlanıwı menen qanday baylanısınıń bar ekenligine kewil bóledi. Sóytip, buringı geypara ádebiyatshılardıń, sonıń ishinde óziniń de maqalalarına jetispeytuǵın orınlar, qáte pikirler bul kitapta bir qansha dúzetilgen.

Kitapta kózge túsetuǵın belgili kemshilik onıń kompoziciyasına baylanıslı. Avtor shayırdıń tvorchestvosın tematikalıq jaqtan kóbirek alıp qaraǵan. Bul bir jaǵınan konkret bolǵanı menen, ekinshi jaǵınan, pikirlerdiń shashırandı bolıwına alıp kelgen, al shayırdıń tvorchestvosınıń evolyuciyasın jeterli ashıp bere almaydı.

Jumıstağı «Erkebay» poeması jóninde avtor menen kelisiw múmkın emes, óytkeni, bul shıǵarmanı Berdaqıki dep keltirilgen dáliller ústirtin hám isenimsiz. Onıń ústine, bul shıǵarmada Berdaqqa tán bolǵan shayırlıq pafos, kórkemlik jetispeydi, al jeńil kúlki basım. Bizinshe, bul shıǵarma haqqında M.Nurmuxammedov penen G.Esemuratovlardıń pikiri durıs dep oylawǵa boladı (olar bunı X.Rámbergenniń óziniń dóretkeni dep tastıyıqlaydı)

Klassik ádebiyat boyınsha geypara problemalıq máseleler kóterildi, ásirese, qaraqalpaq klassik poeziyasınıń jazba ádebiyatlıq xarakteri haqqında, Berdaqtıń jámiyetlik siyasiy kózqarası, t.b. máseleler tuwralı keń pikir alısıwlar boldı. Ádebiyatshı B.Ismayılov «Qaraqalpaq klassik poeziyasınıń jazba ádebiyatlıq xarakteri haqqındaǵı máselege» («Ámiwdárya», №3, 1959-jıl) degen kólemlı maqalasın daǵazaladı. Bul orınlı keltirilgen másele boyınsha bir neshshe ádebiyatshılardıń pikirleri sol jurnal betlerinde basıladı. Q.Maqsetovtıń «Folklor hám ádebiyat» («Ámiwdárya», №10, 1959-jıl), A.Karimovtıń «Jiyen jıraw hám jazba ádebiyat» («Ámiwdárya», №8, 1961-jıl), S.Axmetovtıń «Kútá orınlı kóterilgen másele» («Ámiwdárya», №10, 1959-jıl), A.Paxratdinovtıń «Qaraqalpaq klassik poeziyasınıń jazba ádebiyatlıq xarakteri xaqındaǵı máselege» («Ámiwdárya», №11, 1959-jıl) atlı maqalaların kórsetiwge boladı.

M.Nurmuxamedov qaraqalpaq ádebiyat ilimine ádebiy baylanıslar máselesin izertlew menen kelip kirdi. Bul ulıwma qaysı waqıt bolsa da aktual másele ekenligi belgili, biraq ta 50-jıllardıń ishinde ásirese, sovet Shıǵısı xalıqlarınıń ádebiyatında jańa ǵana qolǵa alına baslaǵan problema edi, ol bul máseleni birinshilerden bolıp qolǵa aldı.

1950-jıllardıń ishinde basılıp shıqqan ilimiy miynetlerdiń arasında «Qaraqalpaq sovet ádebiyatınıń rawajlanıwına rus ádebiyatınıń tásiiri» degen M.Nurmuxamedovtıń kitabı usı jaǵınan úlken jańalıq boldı. Avtor bul miynetinde rus-qaraqalpaq ádebiyatınıń tematikalık jaqtan jaqınlıqlarına dıqqat awdaradı. M.Nurmuxamedovtıń «Rus-qaraqalpaq mádeniy baylanıslarınıń tariyxınan» (1947) kitabı kóp ǵana shashırandı dereklerdi tınımsız úyreniw menen ilimniń aynalıısına alıp keldi.

1960-jıllardan baslap qaraqalpaq ádebiyatı kóp janrlı proza menen kózge tústi, eń dáslepki romanlar payda boldı. Proza kem-kem qaraqalpaq ádebiyatınıń kárwan basına aylana basladı. Endi usı janrdıń oǵada aktual máselelerin izertlew zárúrligi kún tártibine qoyıldı. Tájiriybeli, ıslǵan ádebiyatshınıń qol urılmaǵan bul temaǵa awısıwı úlken zárúrlikten kelip shıqtı. Kóp ǵana derekler tiykarında qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıw jolların qarastırıwǵa ótti.

Soraw hám tapsırmalar

1. 1940-jıllardaǵı ádebiy sın hám ádebiyattanıw ilimi
2. 1950-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiy sını hám ádebiyattanıw ilimi

3. N.Dáwqaraevtín «Urıs kúnlerinde qaraqalpaq iskusstvosı» hám M.Dáribaevtín «Sapalı ádebiyat ushın», «Shayırlar Watandarlıq urıs kúnlerinde» degen maqalalarında qanday máseleler sóz etiledi?
4. 1940-jılları teatrda qoyılğan spektakllerge baylanıslı qanday recenzıyalar járiyalandı.
5. I.Sağıytovtín «Patriot shayır» maqalasına talqı.
6. Q.Ayımbetov óziniń «Aral qızı» pesasınıń qoyılıwına baylanıslı jazğan recenzıyasına talqı?
7. Á.Shamuratovtín «Jigirma jılda qaraqalpaq sovet ádebiyatı» degen maqalasına talqı.
8. S.Beknazarovtín ádebiy sıńa arnalğan maqalaları hám olarǵa talqı.

3-TEMA: ÁDEBIYATTANIŴ HÁM ÁDEBIY SINDA QARAQALPAQ POEZIYASI MÁSELELERI

Jobası:

- 3.1. Qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy sinda 1960-70 jıllardaǵı poeziya máseleleri
- 3.2. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XX ásirdeń 80 jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyasın izertlew máseleleri

Tayanış sózler. Poeziya, lıro-poeziya, poema, ballada, janr, forma, mazmun, problematika, ideya

Qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıw dárejesine ádebiy teoriyalıq oy-pikirler belgili dárejede tásir jasadı. Ótken dáwirler ishinde toplanǵan tájiriybelerdi juwmaqlastırıw, poeziyanıń jetiskenlik hám kemshiliklerin ashıw sol kúnlerdeń talabı edi. 60-80 jılları poeziya tarawında pikirler talası, sheberlik máselelerine arnalǵan maqalalar kóbirek kózge tústi.

Qosıq qurılısı haqqında aytıstı Q.Ayımbetov basladı. Onıń «Qaraqalpaq poeziyasınıń qosıq qurılısı», (1951, j.1 gazeti), S.Axmetovtıń «Qaraqalpaq sovet poeziyasınıń qosıq qurılısı haqqındaǵı máselege» («Ámiwdárya», 1985, №5), Q.Maqsatovtıń «Qaraqalpaq poeziyasında qosıq dóretiwshilik máselesine» (Ámiwdárya, 1963, №6), K.Muratbaev «Poeziyamızdıń qosıq qurılısı haqqında», «Buwın teńligi hám uyqas» («Ámiwdárya», 1974, 2,6), A.Áliev «Rubayat degen ne?», «Qaraqalpaq lirikasında janrlıq formalardıń rawajlanıw máselesine», G.Esemuratov «Poeziya kózi menen» (Ámiwdárya, 1966, 4). Bunday pikir talasları jańashılıq hám dástúr, poeziyanıń kórkemlilikine baylanıslı máselelerde kóteriledi.

1960-80 jıllardaǵı poeziyanıń máseleleri S.Axmetov, G.Esemuratov, Á.Nasurullaev, T.Mámbetniyazov, K.Xudaybergenovlardıń maqalalarında bir qansha tereńirek aytılıp qiyatır. I.Saǵıytov, B.Ismayılov, Á.Paxratdinov, Q.Sultanov, K.Mámbetov, Z.Nasurullaeva sıyaqlı ádebiyatshılardıń poeziya tuwralı jazǵan kópshilik maqalaları kórkemlik sheberlik haqqındaǵı oyları, ásirese poeziyamızdıń jetispewshiligi jóninde aytqan pikirleri ádebiyat penen bekkem baylanıslı. Onı bunnan bılayda rawajlandırıw boyınsha oylasıqları kópshilikti pikirlerine saykes keledi.

Házirgi poeziyamızdın geypara máselelerine arnalğan miynetlerdın arasında I.Sağıytovtın «Ádebiyat hám dáwir», «Qaraqalpaq ádebiyatının ósiw jolları» (1979), T.Mámbetniyazovtın «Poeziya haqqında oylar» (1985) dep atalğan toplamlarındaǵı eń jaqsı maqalaların atap ótiwge boladı. Hár jılları jazılğan bul maqalalarda sol dáwirdegi poeziyanın sırtı hám sıpatı haqqında unamlı pikirler jámlengen.

1970-jılları qaraqalpaq poeziyasında I.Yusupov, T.Jumamuratov, T.Seytjanov, M.Seytniyazov, T.Mátmuratov, K.Raxmanovlardın dóretpelerine baylanıslı kritikalıq maqalalar ádewir tereńlesti.

1970-80-jılları poeziyada unamlı bahalanğan shayırlardıń biri I.Yusupov dóretiliwshiligi boldı. Ol haqqında G.Esemuratovtın «I.Yusupovtın poeziyası»(1976) degen arnawlı izertlew miyneti payda boldı. Sonday-aq I.Sağıytovtın «Novator shayırdın poeziyası», O.Bekbawliev hám S.Abdullaevtın «Tásirli lirika» («Ámiwdárya», 1963, №10), K.Xudaybergenovtın «Shayır júregi», K.Mámbetovtın «Tumaris haqqında ápsana», T.Mámbetniyazovtın «Dáwir hám qaharman», «Waqt sezimi» hám t.b. maqalalardı atap ótiwge boladı.

Qaraqalpaq ádebiyashı - kritiklar arasında I.Yusupovtın dóretiliwshiligin bahalawda alaǵatlıq joq, onı ulıwma durıs túsindi. Usılardı juwmaqlastırǵanda I.Yusupov óz poeziyası menen házirgi qaraqalpaq ádebiyatındaǵı jetekshi shayırlardıń biri. Ol - poeziyamızdın haqıyqat novator shayı.

Shayırdın dóretpesin túsiniw, shın júreken sezinip tallaw G.Esemuratovtın, K.Raxmanovtın shıǵarmaları tuwralı «Lermontovtın jası», «I.Yusupov poeziyası» jónindegi, K.Mámbetovtın «Júrek penen sırlasıw» K.Xudaybergenovtın «Poeziyanın jańa tolqını» degen maqalarınan bayqawǵa boladı.

G.Esemuratovtın jas shayı K.Raxmanov haqqında jazǵan maqalası jay ǵana recenziya emes, al shayırdın qosıqlarının maǵnasın tereń túsiniw onıń menen birge ortaqlasıw sıpatında kózge túsedi. Shayırdın basınan ótkergen keshirmeleri, kewil-kúyi menen quwanışı, renjiwi maqalada tásirli jetkerilgen. Kritik shayırdın shıǵarmalarının mánisi kórkemlik kúshin júrek penen túsiniw tallan, onıń ózine tán shayırlıq hawazın kóterip hám poeziyaǵa qosıp otırǵan jańalıǵı anıqlanǵan.

Á.Nasurullaevtın «Meniń zamanlaslarım» degen shayı T.Jumamuratovtın toplamına bergen recenziyasında asıǵs juwmaq bar. Avtor shayırdın on jıl dawamında bergen toplamındaǵı qosıqlarının ózinshe tallan. Juwmaqta: T.Jumamuratovtın «Meniń zamanlaslarım» atlı kitabı poeziya maydanında onlan jıl ishindegi erisken tabıslarının juwmaǵı, biraq tvorchestvliq tabıs emes, - deydi. Jazıwshılıqta dóretiliwshilik tabıs bolmasa, qanday tabıs haqqında sóz bolıw múmkin. Á.Nasurullaevtın maqalalarındaǵı usınday bir jaqlama tasqıyıqlawları baspa sózde az sóz bolǵan joq. Bul haqqında T.Esemuratov, B.Ismayılov, I.Sağıytovlar da óz waqtında tiyisli pikir aytqanlıǵı belgili.

Soraw hám tapsırmalar

1. 1960-80 jıllarda qaraqalpaq ádebiy kritikasınıń rawajlanıwına úles qosqan sınshtar kimler?
2. M.Nurmuxammedovtıń «Túrkiy tilles ádebiyatlarda awızeki hám jazba tradiciyalardıń sintezi haqqında» (1981-jıl, Ámiwdárya №7) degen maqalasına talqı.
3. Q.Kamalovtıń «Tariyxıy temadaǵı shıǵarmalardıń qalıplesiw jolları» (Ámiwdárya №10, 1981) maqalasına talqı.
4. Qaraqalpaq poeziyasınıń teoriyalıq máselerine arnalǵan hám úlken qızıǵıwshılıq tuwdırǵan A.Álievtıń «Qaraqalpaq lirikasında janrlıq formalardıń rawajlanıw máselesine» (Ámiwdárya, 1964, №2) hám «Qaraqalpaq poeziyasınıń ritmi tuwralı geypara oylar» dep atalǵan problemalıq maqalalarında neler sóz etiledi?
5. M.Nurmuxammedovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatında óz-ara baylanıslar hám óz-ara tásirlerdiń geypara máseleleri» («Ámiwdárya», 1978, №10) maqasına talqı.
6. N.Japaqovtıń «Ózbek hám qaraqalpaq ádebiyatınıń óz-ara baylınıs máselesine» (Ámiwdárya, 1963, №10) maqalasına talqı.
7. B.Ismayılovtıń Hamza haqqında «Jalınlı xalıq xızmetkeri», «Polya xalqınıń ullı shayı» maqalasına talqı.
8. I.Saǵıytovtıń «Qaraqalpaq ádebiyat iliminiń hám ádebiy kritikanıń rawajlanıwı», «Ádebiy kritikanıń jaǵdayı» degen obzorlıq maqalalarında qanday máseller sóz etiledi?

4-TEMA: QARAQALPAQ ÁDEBIYATTANIWI HÁM ÁDEBIY SINDA PROZA MÁSELELERI

Jobası:

- 4.1. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XX ásirdeń I yarımındaǵı prozanıń izertleniwi
- 4.2. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XX ásirdeń 60-80-jıllarındaǵı qaraqalpaq prozasın izertlew máseleleri

Tayanış sózler. Proza, qaharman obrazı, detal, syujet, konflikt, bas qaharman, qaharman xarakteri

1960-80-jıllarda proza, poeziya, dramaturgiya kórkemlik sheberlik máseleleri ádebiy-sınnıń dıqqat orayında bolıp kiyatır. Eń aldǵı menen kórkem proza tuwralı sın maqalalar dıqqat awdaradı, óytkeni keshlew rawajlangan proza janrı sońǵı jılları salmaqlı orınǵa iye. Proza boyınsha M.Nurmuxammedov, J.Narimbetov, Á.Qojıqbaev, Z.Nasrullaeva, Q.Kamalov, S.Bahadırova, P.Nurjanovlardıń salmaqlı izertlew jumısları jarıqqa shıqtı, bahalı-bahalı maqalalar jazıldı.

Proza boyınsha izertlewler ádebiy sın maqalalardıń da ilimiy tereńligine, dálillerdeń salmaqlı bolıwına járdem etti, dep qarawǵa bolar edi. Máselen, «Ámiwdárya boyında» romanı basılıp shıqtı. Ol haqqında jazılǵan sın pikirler kóplep ushıraıstı. Burın qaraqalpaq ádebiyatı bilmegen bul jaǵday ádebiy sindaǵı aktivliktiń kórinisi edi. 1959-jılı Moskvada, Ózbekstan jazıwshıları shıǵarmalarınń dodalawında «Ámiwdárya boyında» romanına da úlken dıqqat awdarıldı.

Jergilikli baspa sózde Qojıqbaev, Temirqulovlardıń pikirleri «Kitap oqıwshılardıń xatları» («Ámiwdárya» 8,1958) sıpatında daǵazalandı. S.Axmetovtıń «Házirgi zaman teması ádebiyatıń tiykarı bolsın» («Á»2,1959), M.Nurmuxammedovtıń «Házirgi proza haqqında oylar». (Á.№11,1962) A.Muxtardıń «Házirgi zaman teması - bul sheberlik máselesi» («Drujba narodov» 2,1957) maqalalarında «Ámiwdárya boyında» romanınıń jetiliskeń hám ayırıqsha kórkemlik jaqtan geypara jetispewshilikleri orınlı sınaladı.

Jazıwshı K.Sultanovtıń «Aqdárya romanı haqqında» baspa sózde dıqqatqa ılayıq bir neshe maqalaları járiyalandı. Bunıń ózi ondaǵı aktivlikti kórsete aladı. M.Nurmuxammedovtıń «Aqdárya romanı haqqında»(Shkola masterstvo. Toshkent,

1960.24-26, 165-170), I.Sağıytovtın «Aqdárya» romanı tuwralı oylar» («Á»12,1965), Á.Qojıqbaevtın «Aqdáryanı oqıganda» (1963,10) Q.Maqsetovtın «Watandarlıq urıs dáwiri haqqında haqıyqatlıq» (1962,10»Á») Qazaq ádebiyatshısı T.Álimqulovtın «Bir uwıs topıraq»(S.Q.1969) maqalaları bir-birin tolıqtırıp, roman tuwralı tereń tallaw jasaydı.

Biz joqarıda ádebiyat kritikasında janrlıq jikleniwshilikti aytqan edik. Sol aytqanday M.Nurmuxammedov kóbirek proza tarawındaǵı kritikanı rawajlandırıp kiyatır. Onıń sındaǵı proza boyınsha bayqawları avtordıń usı janrdıń payda bolıw hám rawajlanıw procesine arnalǵan kólemli izertlewlerine alıp kelgenligi sózsiz. Avtor ushın tán nársese kritikalıq pikir menen izertlewshilik pikirlerdi ushlastırıp barıwshılıq kóp orınlarda bilimpazǵa tán saldamalılıq penen juwmaq jasawshılıq dep qarawǵa boladı. Onıń «Balıqshınıń qızı» («Á»1961,8), «Ámiwdárya boyında» romanı («Á»1962,11), «Ó.Xojaniyazovtın gúrrińleri» («Á»1963,3) «Ústirtti baǵındırıwshılıq haqqında povest» (1964,8) «Házirgi zaman qaraqalpaq ocherkleri» (1965,1), «Seydan ǵarrınıń gewishinde sheberlik máselesi» (1966,9), «Házirgi qaraqalpaq prozasınıń geypara aktual problemaları» (1970,10) atlı maqalaları óziniń kótergen máseleleri menen bahalı, bularda házirgi prozamızdın rawajlanıwınıń baǵdarı sóz etiledi, hár bir jazıwshınıń stili ashıp beriledi. T.Qayıpbergenovtın «Sońǵı hújim» romanı haqqında jazılǵan K.Qudaybergenovtın «Gúreslerde tuwılǵan jeńis» (1961,5»Á»), S.Abdullaevtın «Kollektivlestiriw dáwiriniń kartinası» («Á»61,5) degen maqalalarında tek bir jóneskey maqtaw ǵana bar.

K.Qudaybergenovtın «Qaraqalpaq qızınıń táǵdiri» degen «Qaraqalpaq qızı» romanına arnalǵan maqalasında bazı bir máselelerge toқтаǵan.

Q.Maqsetovtın «Qaraqalpaq qızı» romanı haqqında pikirleri («Ámiwdárya» 10,1970) óz jańalıǵı menen dıqqatqa ılayıq. Avtor «Qaraqalpaq qızı» romanı dáwir ózgerislerin hár tárepleme qamtıwı jaǵınan soǵan baylanıslı ózgeriske ushırıp otırıwın kórsetiw menen qısqa adamlardın, hár qıylı obrazlardın sapa jaǵınan belgili bir waqıt hám adam táǵdirin súwretlewı menen realistik roman dárejesine kóterilgen dep tastıyıqlaydı.

Sonıń menen birge maqalada jazıwshınıń dóretiwshilik jeńisi haqqında bayqaǵan orınları da kewilge qonımlı. Sánemniń Záripbaydın úyinen quwılıp, dalada qalıwın súwretleytuǵın kartinalar, taǵı da Jumagúldiń óz ómirine narazı bolıp, úkiga taslap ólmekshi bolıwı onıń monologiya kitaptın eń jaqsı orınlarınan ekenligin Q.Maqsetov durıs ashadı.

«Qaraqalpaq qızı» romanı haqqında jazılǵan kritikalıq maqalalardıń arasında ádebiyatshı Q.Kamalovtın «Jaǵımlı qosıq» recenzıyası dıqqat awdaradı. Eger de roman boyınsha 445 xat kelgen bolsa, sonıń sebepleri usı maqalada durısraq túsindirilgen. (S QQ.59,1978)

Proza tarawında belgili orin iyelegen ayırım shıǵarmalar, álbette, pikir talasın tuwdırdı. Bul talas pikirler jaqsı shıqqan shıǵarmaǵa hár qırınan qarap baha beredi.

Onıń ózinshelik ornın ashıwǵa hár túrli ólshem talap qoyıw kóz-qarasınan shıǵadı. Usı jaǵınan S.Allıyarovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanı boyınsha jazılǵan «Ómirge qushtarlıq» («Á»64,4) maqalası oqıwshı da unamlı sezim tuwdıratuǵını sózsiz. S.Allıyarovtıń «Hújdan shaqıradı» maqalasıda shıǵǵarmanı jeterli túsindiriwge járdem etetuǵın recenziya. Bul S.Sálievtıń «Kárwan mánzilge gózler» povesti haqqında jazılǵan.

Bul maqalalar kritika tarawındaǵı avtordıń ózinshelik jolı, stili bar ekenligin kórsetip qoymastan, onıń tallaw usılınıń jazıwshıǵa, oqıwshıǵa da paydalı ekenligin ańlatadı.

Prozanıń kólemli forması bolǵan ayırım romanlar tuwralı atap aytqanda, «Beruniy», «Ájiniyaz» shıǵarmaları boyınsha K.Xudaybergenovtıń «Beruniydi súyip», «Ájiniyaz haqqında oylar» (Á, 8, 1969) sıyaqlı maqalaları avtorlardıń tájiriybeliligine qaramastan sol shıǵarmalardı biykarlaw xarakterine iye. Bularda subektivizm basım, dálil jetkiliksiz.

Ádebiy kritika tarawında ádewir tájiriybege iye K.Qudaybergenovtıń «Ájiniyaz» romanı haqqındaǵı pikirine de qosılıw múmkin emes. Joqarıda aytqan subektivizmnıń zıyanlı jaǵı usı maqalada bar. Bul romannıń jetiskenlikleri de kemshilikleri de bar. Biraq avtor dáwirdiń shınlıǵın ashıp bere aldı. Xalıqtıń úrp-ádetin sheber biledi, oqıwshınıń yadında qalarlıq obrazlar jasadı, romannıń bunday túri qaraqalpaq ádebiyatınıń birinshi tájiriybesi edi. Shıǵarmadaǵı Ájiniyaz obrazınıń ele de jetilisiwi, Esengeldi obrazın burmalawdıń retsizligi kópshilik ádebiyatshılar tárepinen durıs kórsetildi. M.Nurmuxammedov, I.Saǵıytov, T.Mámбетniyazovlardıń pikirleri unamlı sıpatqa iye. Proza tarawındaǵı iri dóretpeler, álbette, kritikanıń dıqqat orayında turdı. Sońǵı jılları dóregen «Qaraqalpaq qızı», «Qaraqalpaq dástanı» sıyaqlı súyikli shıǵarmalar, sózsiz biziń prozamızdı awqamlıq masshatbta tanıtıwına múmkinshilik berdi. Bul romanlar haqqında kritikada unamlı pikirler az emes. «Pravda», «Literaturnaya gazeta», «Voprosı literaturı» sıyaqlı oraylıq baspa sóz betinde sońǵı jılları T.Qayıpbergenovtıń romanları ulıwma awqamlıq ádebiyattıń atap aytqanda tariyxıy romannıń jetiskenlikleri sıpatında bahalanıwı atap ótiwge bolatuǵın belgili fakt. K.Yashinniń «T.Qayıpbergenov hám onıń «Qaraqalpaq qızı» romanı haqqında» (SK.1977) I.Surovcevtıń «Tariyxıy roman haqqında zametkalar» (Pravda№81984) V.Oskoskiydiń «Tariyx penen tárbiyalaw» («Pravda» 18-sentyabr. 1979) YU.Karasevtıń «Xalıq táǵdirleri» maqalaları T.Qayıpbergenovtıń tariyxıy romanları jazıwshınıń dóretiwshilik jetiskenligi sıpatında ulıwma awqamlıq talap penen bahalanǵanlıǵın kóremiz. Qaraqalpaq, ózbek ádebiyatshılarınıń maqalalarında basılıp shıqqan izertlewlerinde bul romanlar keńirek hám hár tárepleme sóz bolıp atır. M.Nurmuxammedovtıń «Házirgi qaraqalpaq prozasınıń geypara aktual máseleleri»

(«Á»10,1970) Z.Nasrullaevanın «Asıwlar aldı» (SK1978), S.Bahadırovanın «Maman biy» ápsanası» hám «Baxıtsızlar romanı haqqında» (S.QQ, 1978) S.Allayarovtıń «Jılamanıń ájayıp beti» (QQ, 1980) K.Kamalovtıń «Kárwan bası» (QQ, 1978). Maqalalardı kózden ótkeriw jetkiliksiz. Usılar menen bir qatarda S.Bahadırovanın «Roman hám dáwir» (1978), Q.Sultanovtıń «T.Qayıpbergenov prozası»(1979) monografiyalıq izertlewlerinde bul shıǵarmalarǵa úlken kewil bólingen.

T.Qayıpbergenovtıń «Maman biy» ápsanası, «Baxıtsızlar», «Túsiniksizler» romanları keń masshtablı waqıyalardı tereńlik penen ashıp beretuǵın iri tulǵalı shıǵarmalar. Roman tuwralı qanday pikir aytılsa da avtordıń miynet oqıwshılar talabına kóp orınlarda juwap beretuǵınlıǵın hesh kim biykarlay almaydı M.Qarabaevtıń «Bunnan 200 jıl burın»(«Á»,1969,4), Á.Qojıqbaevtıń «Tariyxıy doslıq ápsanası» («Á»1964,10), A.Murtazaevtıń «Ótken zaman tuwralı jazǵanda»(«Á»3,1972) maqalaları roman tuwralı tolıǵıraq tallaw jasap, kóp pikirlerdi ortaǵa salǵan dep qarawǵa boladı.

S.Bahadırovanın «Táǵdiyr» atlı dialogiyası boyınsha Z.Nasrullaevanın «Táǵdiyr» romanı haqqında» degen recenzıyası járiyalandı («Á»3,1988.)

Soraw hám tapsırmalar

- 1.1960-80-jıllarda proza, poeziya, dramaturgiya boyınsha ádebiy-sınıq maqalalarǵa talqı.
 - 2.«Ámiwdárya boyında» romanına arnalǵan ádebiy sın maqalalarǵa talqı.
 - 3.Jazıwshı K.Sultanovtıń «Aqdárya romanı haqqında» baspa sózde járiyalanǵan maqalalarǵa talqı
 - 4.M.Nurmuxammedov hám qaraqalpaq ádebiy sın
 - 5.A.Bgimovtıń «Balıqshınıń qızı» romanına arnalǵan sın maqalalaǵa talqı.
- T.Qayıpbergenov shıǵarmaları hám ádebiy sın

5-TEMA: QARAQALPAQ ÁDEBIYATTANIWI HÁM SINDA DRAMATURGIYA MÁSELELERI

Jobası:

- 5.1. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde milliy dramaturgiyanıń tuwılıwı hám qalıplesiwi máseleleri
- 5.2. Ádebiy sinda qaraqalpaq dramaturgiyası máseleleri
- 5.3. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde T. Qayıpbergenov prozasın izertlew máseleleri

Tayanış sózler: dramaturgiya, drama, komediya, tragediya, trago-komediya, liro-drama, ariya

Ádebiyatımızdın proza, poeziya janrına baylanışlı jazılğan kritikalıq maqalalar menen salıstırǵanda dramaturgiya hám teatr sınıń ádewir artta qalıp atırǵanlıǵın kórmew múmkin emes. Ádebiyattıń rawajlanıw dárejesi ádebiyat sınınıń da dárejesin belgileydi degen pikirge súyensek biz dramaturgiya janrın basqa janrlar menen salıstırǵanda artta qalıp otırǵanlıǵın sonday-aq bul tarawda jazılğan tereń ilimiy kritikanıń da jetkiliksiz ekenligin jasıra almaymız. Teatr saxnasında «Aygúl-Abat», «Súymegenge súykenbe» sıyaqlı tamashagóylerdın súyiwshiligine bólengen pesalar kútá kem, al kórkem shıǵarmalardıń belgili syujetine pesa jazıp saxnalastırıw ele tiyisli nátiyje bermey atır. Óytkeni tamashagóylerge original saxnalıq shıǵarmalar kerek. Búgingi turmıstan jazılğan pesalar teatr reperturalarında turaqlı qala almay atır. Sońǵı jılları jazıwshılarımızdın sezderi menen plenumlarında dramaturgiyanıń aktual máseleleri arnawlı túrde dodalandı. Bir qansha jaqsı pikirler ayıldı.

Mısalı, T. Seytjanov óziniń jazıwshılar awqamınıń plenumda islegen «Qaraqalpaq dramaturgiyasınıń házirgi jaǵdayları hám biziń wazıypalarımız» («Á» 7, 1971) degen bayanatında házirgi kún temasına arnalǵan pesalardıń xarakterli bir kemshiliklerin oǵada durıs kórsetken edi. Házirgi zaman temasına jazılğan J. Aymurzaev hám T. Allanazarovlardın «Ráwshan», J. Aymurzaevtıń «Qádirdan doktor» T. Seytjanov hám B. Qálimbetovlardın «Qırlı soqpaqlar», S. Xojaniyazovtıń «Talwas» hám I. Eshmatov penen R. Eshimbetovlardın «Jaylawda toy» pesalarınıń mazmunın salıstırıp qarayıq. Olardıń bárinde de alınǵan tema hár qıylı biraq mazmunları bir syujetke hayal-qızlar arasındǵı buzılıp, dúzeliwlerge qurılǵan.

«Ráwshan» pesasında jezdese Ráwshandı ólgen apasınıń ornına almaqshı boladı hám onıń Murat penen bolǵan muxabbatınıń arasına suǵlıǵıadı. «Qırılı soqpaqlar» pesasında Ziyba menen Polattıń muxabbatınıń arasına Párwaz, «Talwas» pesasında Talwas penen Tórebaydıń muxabbatlarınıń arasına dúkanshı, «Jaylawda toy» pesasında Paraxat penen Gúlsánemniń arasına Palımbet, «Qızlar házili» pesasında Erkebay menen Perdegúldiń arasına bir jas qız suǵlıǵıstırıladı.

Belgili dramaturgimiz T.Seytjanov sońǵı waqıtları dóregen hám saxnada kórsetilgen bul pesalardıń bir-birine eki tamshı suwday uqsas ekenligin jaqsı ańǵarǵan. Bunday momentler kórermenler ushın qızıǵıwshılıq oyata almaydı. Dramaturgiya menen teatrǵa baylanıslı jazılǵan kritikalıq maqalalarda tiykarınan «Aygúl-Abat», «Súymegenge-súykenbe» pesalarınıń átirapında bolıp qaldı. Mısalı «Aygúl-Abat» tuwralı K.Sultanovtıń «Tereń mazmunlı kórkem shıǵarma» («Á», 1988, 7), J.Qayırbaevtıń «Kórgenimiz hám kewildegimiz» («Á», 4, 1962), Q.Maqsetovtıń «J.Aymurzaevtıń «Aygúl-Abat» pesasındaǵı folklorlıq elementler» («Á», 1961, 10) «Súymegenge-súykenbe» pesası haqqında Bayandievtıń «Jeti júz ret qoyılǵan pesa» («Á», 1962, 10) Q.Sultanovtıń «Kewil alınıǵa berilmes», Q.Maqsetovtıń «Súymegenge súykenbe» pesasınıń xalıqlıǵı» sıyaqlı maqalalardı atap ótsek jetkilikli. Sonıń menen birge bulardan basqa da J.Qayırbaevtıń «Talwas», B.Tursinov «Turmıs haqıyqatlıǵı durıs kórsetilsin», «Jaylawda toy» pesası haqqında, «Dramaturgiyamız dáwir talabına juwap bersin», «Teatr hám dramaturgiyamız tuwralı oylar» hám basqa da ádebiyatshılardıń maqalaları tiykarında pesalardıń jazılıwı, saxanǵa qoyılıwına baylanıslı máseleler ortaǵa qoyıldı. Dramaturgiyanıń artta qalıw sebepleri sinshı B.Tursunovtıń «Qaraqalpaq dramaturgiyası» maqalasında isenimli keltirilgen dep oylawǵa boladı. Avtor konkret shıǵarmalardı tallaw menen ǵana sheklenbesten, sońǵı jıllardaǵı repertuar máselelerine, búgingi kún temasin sáwlelendiriwshi pesalardıń bolmawında oǵan dóretiwshilik qatnastıń joq ekenligin dálilegen.

1960-jılları dramaturgiyaǵa tikkeley aralasıp, ádewir tájiriye toplarǵan T.Seytjanovtıń kópshilik pesaları búgingi turmıstı súwretlewge arnalǵan. Teatr izertlewshisi, belgili ádebiyatshı ilimpaz T.Allanazrov usı dramaturgiya dóretiwshiligine baylanıslı bir qatar problemalıq máselelerdi kótergen «Húrmetli Tájetdin Seytjanov» degen sin maqalasın járiyaladı. Bul maqalada T.Seytjanov ǵana emes basqa da dramaturglerimizge tán kemshilikler seziledi.

Avtor ózi sezgen, bayqaǵan kemshiliklerdi belgili dramaturgtıń tvorchesvosına baylanıstırıp ortaqlasadı. Ulıwma mádeniyatlılıq penen jazılǵan bul maqalada T.Seytjanovtıń pesalarındaǵı kemshilikler durıs ashıp berilgen. T.Seytjanov pesalarındaǵı kemshilikler-bul tematikalıq qaytalawlar, uqsas temalardıń bir shıǵarmadan ekinshisine ózgerissiz kóshirile beriwı, usıladı jańalıqsız, dramaturgiyalıq jańa isenimsiz beriliwin aytıwǵa boladı.

Kópshilik pesalarda bir-birine uqsas, oyı sayız, qızganshaq, iship turmıstan buzılğan jaslarǵın obrazların beriliwi. Dramaturgtıń pesalarındaǵı endigi bir kemshilik maqala avtorınıń kórsetiwi boyınsha muxabbat temasınıń súwretleniwindegi birgelkilik, xatta mınaday pikir bar:

«Tınımsız tolqınlar» atlı pesańızda burınǵı pesalarınızday muxabbat teması qozǵaladı. Ádetteginshе bir qızǵa eki jigit ashıq boladı. Qızda ekewiniń qaysısın tańların bilmey pesanıń aqırına shekem juwırıp jortıp júredi. Siz bir qızǵa eki jigitti baylaǵanıńız benen turmay, bir jigitke eki qızdı ashıq etipsiz. Jáne ol azday usı pesańızda Erdan menen Ayxannıń, Beket penen Ajardıń da ashıqlıǵın qosıpsız. Jáne de bul ashıqlar bir-birine óz ara syujetli qarama-qarsılıqlar sabaǵı menen baylanıstırılmaǵan. Pesańızdaǵı ashıqlardıń sanı tórt jup, segiz adamǵa jetipti. Qáne, ózińiz-aq oylanıp qarań, bir pesanıń ishinde segiz adamdı usınday bir-birine ǵárezsiz túrde ashıq etiwdiń qanday zárurlıǵı bar edi. Maqalada bulardan basqa pesanıń stili, kórkemligi, ushıraytuǵın jasalma obrazlar jóninde de obektiv pikirler bar. («Á», 1965,6)

Dramaturgiya máselelerine arnalǵan maqalalardan G.Esemuratovtıń «Ómir hám saxna» dep atalǵan («Á»1971,7) kritikalıq obzorın atap ótiw orınlı boladı.

Avtor búgingi turmıstı súwretlewdiń «Talwas», «Qırılı soqpaqlar», «Kúygelek kózli yar» t.b. pesalardı tallap. Olardıń kórkemlik dárejesi boyınsha durıs juwmaq jasaydı Avtordıń «Súymegenge súykenbe» den keyingi «Talwas» degen pikir de orınlı. Al qalǵan eki pesa haqqında bazıbir kemshiliklerdi durıs atap ótedi. Belgili teatr izertlewshisi T.Allanazrovtıń «Dramaturgiyaǵa talap kúshli» (SQ № 7,1987) degen maqalası ulıwma dramaturgiya janrına jeterli kewil bólinbey atırǵanlıǵın orınlı kórsetedi. «Jas talantlılar jetispey atır. Jazıwshılar awqamı olar menen jeterli islespeydi, sonlıqtan istin de boladılıqqa salınıwı ǵamxorlıqtıń azlıǵınan bolıp atır» dep tastıyıqlawınıń tiykarı bar.

Soraw hám tapsırmalar

1. «Aygúl-Abat» draması boyınsha sınıqlıq maqalalar
2. «Súymegenge súykenbe» komediyası boyınsha sınıqlıq maqalalar
3. T.Seytjanov hám dramaturgiya
4. J.Aymurzaev hám T.Allanazarovlardıń «Ráwshan» miynetine arnalǵan maqalalarǵa talqı
5. J.Aymurzaevtıń «Qádirdan doktor» miynetine aralǵam maqalalarǵa talqı
6. T.Seytjanov hám B.Qálimbetovlardıń «Qırılı soqpaqlar» miynetine arnalǵa sınıqlıq maqalalarǵa talqı
7. S.Xojaniyazovtıń «Talwas» piasasına talqı
8. I.Eshmatov penen R.Eshimbetovlardıń «Jaylawda toy» pesalarına talqı.
9. B.Tursunov hám dramaturgiya

6-TEMA: 1960-80-JILLARDAĞI ÁDEBIYATTANIW ILIMI HÁM ÁDEBIY SIN

Jobası:

6.1. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde qaraqalpaq folklorı máseleleri

6.2. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde klassik ádebiyat máseleleri

Tayanış sózler: qaharmanlıq epos, dástan, folklor, jazba ádebiyat, awızeki ádebiyat, jazba stil

Ádebiyat iliminin bir úlken tarawı-qaraqalpaq folkloristikası. Ádebiyatımızdın tıp saǵası esaplanǵan folklorımız kólemi, janrlıq jaqtan hár qıylı. Bul taraw boyınsha I.Saǵıytovtıń «Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı»(1963), Q.Ayımbetovtıń «Xalıq danalığı» (1968), «Qaraqalpak folklorı» (1977), Q.Máqsetovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qırq qız» (1962), «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınń poetikası» (1965), «Xalıq baqsısı» (1970), «Qaraqalpaq folklorının estetikası» (1971), «Folklor hám ádebiyatı « (1975), «Karakalpakskiy epos» (1976), «Qaraqalpaq jıraw, baqsıları» (1983), «Qaraqalpaq folkloristikası» (1989), «Dástanlar, jırawlar, basqsılar» (1992), «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» (1996) «Qaraqalpaq folklorı tariyxının ocherkleri» (1977), K.Allambergenovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs» (1989), «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» (1992), Ásen Alımovtıń «Qaraqalpaq xalıq jumbaqları» (1990), «Qaraqalpaq liro-epikalıq dástanları» (1983), Abart Áliev «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Máspatsha» (1965), S.bahadırovannıń «Folklor i karakalpakskaya sovetskaya proza» (1984), «Folklorlıq terminlerdın sózligi» (1992), Orazaq bekbawlievtıń «Qaharmanlıq epostın arpb-parsı leksikası hám onıń lingvistikalıq xarakteristikası» (1979), Nasır Kamalovtıń «Jalınlı jıllar qosıqları» (1966), O.Kojurovtıń «Qaraqalpaq folklorının úlgeri» (1940), K.Mámbetovtıń «Folklor hám jazba ádebiyat» (1978), Q.Mámbetnazarov «Qaraqalpaq ertekleri haqqında» (1981), «Qaraqalpak awızeki xalıq dóretpesi» (1990), «Qaraqalpaq dástanlarındıǵı ózlestirme sózlerdın túsiniǵı» (1992), Minajatdin Nizamatdinov «Ullı Oktyabr revolyuciyasına deyingi dáwirdegi qaraqalpaq xalıqınıń poetikalıq aytısı» («Aytıs»,1983), T.Niyetullaev «Qaraqalpaq xalkı naqıl-maqalları»(1982), m.Nurmuxamedov «A.S.Pushkinnıń ertekleri hám Orta Aziya xalıqlarının folklorı» (1987), «Skazki A.S.Pushkina i folklor narodov Sredney Azii» (T., 1983), YU.Paxratdinov «Ómir laqqı hám satira-yumor máselesine» (1992), A.Pirnazarov «Jiyrenshe sheshen» (1992), «Ótesh, Omar hám folklor» (1991), Q.Sultanov «Folklorist Qallı Ayımbetov» (1979), Á.Tájimuratov «Qaraqalpaq xalıq qosıqları» (1965), J.Xoshniyazov «Etnograficheskie motivı v folklоре karakalpakov

(X.Esbergenov) (1988), «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Alpamıs» (1992) sıyaqlı iri kólemli miynetlerdi atap ótiwge boladı.

«Qaraqalpaq folklorı tariyxınıń ocherkleri» («Fan», 1977) kollektivlik miynet eki bólimnen ibarat: «Revolyuciyaǵa shekmi dáwirdegi qaraqalpaq folklorı» hám «Qaraqalpaq Sovet folklorı».

Monografiyanıń birinshi bólimi ilimiy jaqtan bir qanshi jaqsı islenedi. Bul bólimde «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınan» «Alpamıs», «Qoblan», «Qırqız», «Qurbanbek», «Er-Ziywar», «Jaz kelen», «Máspatsha», «Ǵóruǵlı» eposları haqqında tariyxıy-ádebiy maǵlıwmatlar berilgen. Q.Ayımbetovtıń dáslepki maqalaları 30-jıllardıń baslarında jazıldı. Ol folklorlıq shıǵarmalardı xalıq arasınan jıynaw hám baspadan shıǵarıw isi menen shuǵıllanadı. «Edige», «Alpamıs» dástanların dáslepki reet baspadan shıǵaradı. «Xalıqtıń ádebiy miyrasına qızıǵıwshılıq K.Ayımbetov dóretiwshiligine tán. Onıń «Xalıq danalıǵı» (1968) miyneti kóp jıllardan beri alıp barǵan izertlewleriniń nátiyjesi esaplanadı. Bul qaraqalpaq jırawları, baqsılarının repertuarların úyengen. Qıssaxanlar hám xalıq shayırlarının dóretiwshiligi boyınsha maǵlıyamatlar toplaǵan. Toplangan materiallar tiykarında salt-dástúr jırların, miynet qosıqların, erteklerin, naqıl-maqallar, aytıslar, tariyxıy jırlar haqqında óz baqlawların beredi.

I.Saǵıytovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq eposı» kitabı menen salıstırıp qaraǵanda Q.Ayımbetovtıń dástanlardı dáwirlestiriwinde ádewir parıq bar. I.Saǵıytov qaraqalpaq xalıq tariyxınıń hám ádebiyat tariyxınıń jazılmawına baylanıslı noǵaylı dáwirindegi hám Xorezm dáwirindegi eposlar dep bólse, Q.Ayımbetov jıraw-baqsılar repertuarınıń mazmunın hám bir-birinen ózgesheligi esapqa alıp, eń áyyemgi dáwir, pecheneg-qıpchaq dáwiri (XI-XII ásirler), Altın-Orda-noǵaylı dáwiri (XII-XV ásirler), Qońrat-Baysın (XV-XVI ásirler), Buxara-bulǵur dáwiri (XVI-XVII ásirler) dep bóledi.

Q.Ayımbetovtıń «Ádebiyatımız tariyxınıń geypara máseleleri boyınsha qısqasha maǵlıwmatlar» maqalasında SHOqan Wáliyhanov qaraqalpaqlar arasında bolǵan ba, Ájiniyaz shayır qashan tuwılǵan? Ájiniyazdıń shıǵarmasın qaydan izlew kerek?, Berdaq shayırdıń «Xorezm» shıǵarması boyınsha izertlew, eski qoljazbalardı oqıy alatıǵın qanıgeler zárúrligi haqqında pikirlerin aytadı.

1977-jılı baspadan shıqqan «Qaraqalpaq folklorı» kitabı oqıw quralı sıpatında áhmiyetke iye. Onda belgili bir sistema menen qaraqalpaq folklorınıń túrlerine tallaw jasalǵan, «Xalıq» danalı» kitabının máselelerin bir qansha konkretlestiriwge umılǵan. «Ótken kúnlerden elesleri» (1972) avtordıń basınan ótken waqıyalarınń estke qalǵanlarınıń tiykarınan dóregen ttariyxıy memuarlıq material bolıwı menen birge etnografiyalıq maǵlıwmatlarǵa da bay. Kitaptıń kóp orınları avtordıń ustazları, qálemlesleri, qatar-qurbıları, ulıwma mádeniyat ğayratkerleri haqqında jazılǵan. Bular kórkem shıǵarma sıyaqlı qızıqlı oqıladı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı B.Ismaylovtıń «Kunxojanın ómiri hám tvorchestvosı» (1960) monografiyasınan baslap izertlenedi. Monografiyanıń bahalılıǵı avtor ózine shekemgi ilimpazlardıń pikirlerin tolıqtırıp, olar menen orınlı ilimiy aytısqa túsedi. Shayırdıń shıǵarmaların birinshi jıynawshılardıń ornın durıs bahalaydı, shayır dóretiwshiligi boyınsha jıynaǵan materialları tiykarında onıń dóretiwshilik ómirin bir sistemaǵa túsiredi.

Avtordıń ilimiy jumısında qanigeli ilimpazǵa tán ıqtıyatlıq bar, salıstırıwlar shayırdıń pocherkin anıqlaw hám juwmaq jasaw bar. Mıynetnıń avtorı birinshi reet Kúnxojanıń tuwsqan ádebiyatlar menen dóretiwshilik baylanısların qarastırǵan. Informatorlardıń Bergen maǵlıwmatların ekshep, olardıń pikirlerin ilimniń aynalıısına salǵan Kúnxojanıń dóretiwshiligin ózi jasaǵan dáwirdiń tariyxıy-ekonomikalıq jámiyetlik jaǵdayları menen tıǵız baylanısta izertlew, oǵan óz dáwiriniń eń belgili wákili sol tariyxıy dáwirdiń perzenti sıpatında qatnas jasaw avtordıń obektiv pikir aytıwına múmkinshilik beredi.

A.Karimovtıń Jiyen jıraw tvorchestvosı boyınsha kóp jańa maǵlıwmatlardı jıynadı, az sandaǵı dáreklerdi tolıktırdı, ádebiyat tariyxında orın alǵan olqılıqlardı dúzetiwge járdem etti. Onıń «Ótesh shayırdıń ómiri hám tvorchestvosı» (1984) monografiyası da jańa dáreklerge bay bolıwı menen xarakterlenedi.

A.Pirnazarovtıń «Omar shayırdıń ómiri hám tvorchestvosı» (1978), B.Qálimbetovtıń «Ájiniyazdıń lirikası» (1981), A.Pirnazarovtıń «Ájiniyazdıń sheberligi» (1983) monografiyaları ádebiyat tariyxın jazıwda áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń tariyxı Jiyen jırawdan emes, al onnan kóp burın baslanıwı itimal degen pikir B.Ismaylovtıń, K.Mámbetovtıń jumıslarında sóz bolsa da qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń noǵaylıq awkamı jasaǵan bolsa kerek dep, yaǵnıy XIV-XV ásirden baslaw kerek dep ortaga taslagan M.Nurmuxamedov boldı. Onıń «Qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń dórewi haqqında» («Á» №1, 1968) degen maqalası járiyalandı. Bul boyınsha soń I.Saǵıytov «Ádebiyat tariyxın qaysı dáwirden baslaw kerek?» («Á», №11, 1968), «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń geypara máseleleri tuwralı» («Á», №7, 1972), maqalaların jazdı. K.Mámbetov, Q.Maksetovlardıń pikirleri sol ayılǵanlardı ádewir rawajlandırdı. Bul másele boyınsha K.Mámbetovtıń jaqsı maqalalar bar.

Qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń dórewi haqqında másele kótergen M.Nurmuxamedov «Noǵay awqamında Soppaslı Sıpıra jıraw, Ormambet, Asan qayǵı, Jiyrenshe hám t.b. sıyaqlı shayırlar hám jırayalar ómir súrdi jáne shıǵarmalar dóretti. Olardıń dóretpeleri, kelip shıǵıwları noǵay awkamına (XIV-XV ásirdegi noǵay awqamına kirgen qáwimlerge baylanıslı bolǵan qazak, qaraqalpaq hám basqa da xalıqlardıń jazba ádebiyatına baslama boldı» dep jazdı.

M.Nurmuxammedov kop ǵana tariyxıy lingvistikalıq dereklerge súylene otırıp mınaday juwmaq jasadı: «Óziniń áyyemni tariyxına iye xalıq óz jazba ádebiyatın tek XVIII ásirde dúzdt dep iseniw qıyın...

Xalıqtıń tariyxı menen onıń jazba ádebiyatının arasında úlken úzilis bolıwı aqlǵa uǵras kelmeydi hám bunın menen kelisiw kútá qıyın. Bunnan shıǵatuǵın juwmaq: qaraqalpaq jazba ádebiyatının dóreliwi usı waqıtqa shekemgi tastıyqlanıp júrgenindey XVIII ásirdiń ortalarınan, Jiyen jırawdan emes, al Noǵaylı dáwirinen hám onın shayırları Asan qayǵı, Ormambet, Jiyrenshe, Soppaslı Sıpıra jıraw hám basqalardan baslaw kerek» dep tastıyıqlawshı pikir ayttı.

Bul pikir boyınsha qaraqalpaq jazba ádebiyatının tariyxı tórt ásirden arı ketpewi kerek. Bizińshe M.Nurmuxammedovtıń pikir qayta dálillew zárúr emes. Al ol tek teren izertlewdiń baslaması bolıwı kerek.

Bul másele boyınsha K.Mámбетovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxının ashılmaı atırǵan betlerinen», «Jáne de ádebiyatımızdıń tórkini haqqında», «Tariyx sırları», «Áyyemgi túrk tilles xalıqlardıń jazba estelikleri hám olardıń qaraqalpaq ádebiyatın qalıplestiriwdegi tutqan ornı», «XVI-XVII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» maqalaları jazaldı.

Qaraqalpaq jazba ádebiyatı tariyxına baylanıslı izertlewlerde Ájiniyaz tvorchestvosı da arıwlı sóz boladı. Ájiniyazdıń 1960-jılı baspadan shıqqan shıǵarmalar toplamındaǵı burmalawshılıqlar haqqında «T.Jumamuratovtıń «Ájiniyazdıń altın ǵaziynesin kir shalmasın», H.Hamidovtıń «Ájiniyazdıń shıǵarmalarının janadan iabilǵan qol jazba nusqası», «Ájiniyazdıń shıǵarmalarının qol jazbası», Q.Mámбетnazarovtıń «Ájiniyazdıń revolyuciyaǵa shekemgi baspa sózde járiyalanǵan dáslepki shıǵarması» sıyaqlı shayırdıń shıǵarmaların tekstologiyalıq jaqtan úyreniliwine kóp janalıqlar alıp keldi. I.Sagitovtıń «Ájiniyaz tvorchestvosın izertlewdiń gey bir máselelerine» maqalasında shayır shıǵarmaların járiyalayadaǵı ústirtinliklerdi kritikalaydı. Sebebi, shayırdıń 1960-jılı shıqqan toplamında muhalles formasında jazılǵan qosıqları buzılıp berilgen, Bozataw poemasına qatnası joq qataralar kirgizilgen.

60-70-jılları Berdaq shayır dóretiwsheiligine arnalǵan maqálalarda 50-jılları orın alǵan nigilistik eózqaraslardı áshkaralaw menen bir qatarada Berdaktıń tvorchestvosına arnalǵan izertlewlerdegi (I.Sagitov), shayırdıń toplamlarındaǵı orın alǵan shálkeslikler korsetiledi. A.Karimov hám A.Paxpatdinovlardıń «Berdaqtıń áwladları» maqalasında shayırdıń ómirine tiyisli dereklerdi berse, M.Nurmuxammedov, G.Esemuratovlardıń maqalalarında Berdaqtıń qaraqalpaq ádebiyatın tariyxındaǵı ornı belgilep beriledi. O.Bekbawlievtıń «Berdaq tvorchestvosın jáne de tereńirek úyreniw máselesine» maqálasında Berdaktanıw boyınsha jazılǵan izertlewlerdegi dáliyllewdi talap etetuǵın pikirlerdi qatın eskertedi.

Á.Nasrullaevtnıń «Berdaktı izertley bersek» maqálasında avtor 30-40-jılları baspa sozde járiyalanğan Berdak haqqındaǵı SH.Xojaniyazovtnıń bir qatar maqalaların izertlewshilerdiń itibarǵa almay atırǵanlıǵın eskertedi. Sonday-aq ilimiy mákemede Berdaktanıw bólimin yamasa sektorın ashıp, shayıǵa arnalǵan ilimiy-teoriyalıq konferenciya shólkemlestiriw zárurlıǵın kórsetedi.

Qaraqalpaq klassik ádebiyatı shayırları menen tuwısqan ózbek hám túrkmen ádebiyatınıń baylanısı B.Ismayılov hám I.Yusupovlardıń maqálalarında soz boladı. I.Yusupov «Qaraqalpaqstan Maqtımqulınıń ekinshi shayırlıq watanı» maqalasında túrkmen shayırnıń shıǵarmalarınan Qaraqalpaqstanǵa taralıw jagdayların sóz etedi.

Professor Q.Maqsetovtnıń «Álisher Nawayı hám qaraqalpaq ádebiyatı» maqalası shayırdıń tuwılǵanına 520 jıl tolıw sánesine baylanıslı jazılǵan. Bul Nawayı dóretiwshiliginıń úyreniliw jagdayları haqqında keń maǵlıwmat beredi. K.Mámбетovtnıń «Nawayı hám Kunshıǵıs ádebiyatı» maqalası Nawayı dóretiwshiliginıń ulıwma Shıǵıs shayırlarına tásirin úyreniwge qaratılǵan. «Qaraqalpaq ádebiyatında óz-ara baylanıslar hám óz-ara tásirlerdiń geypara máseleleri» degen M.Nurmuxammedovtnıń maqalasında qaraqalpaq ádebiyatında ádebiy tásirdiń tariyxıy jolları xaqında boljawlar keltiriledi.

Klassik ádebıyattın problemaları N.Japaqovtnıń «Revolycıyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatında realizm máselesi» (1972) kitabında arnawlı izertlenedi.

Á.Paxratdinovtnıń «Berdaq shayırdın dástanlıq shıǵarmaları» (1987) kitabında avtor Berdaktıń dástanlıq shıǵarmalarınan jazıp alınıw, olarǵa kirgizilgen ózgerislerge óz pikirini bildiredi.

I.Sagitov ádebiyat máselelerine arnalǵan «Berdak ullı demokrat shayı» (1943), «Berdaqtnıń tvorchestvosı» (1956), «Sahra búlbili» (1974), «Ádebiyat hám dáyair» (1979), «Qaraqalpaq ádebiyatınıń ósiw jolları» (1979) izertlewleri bar.

60-80-jılları A.Musaev, A.Dabılov, S.Nurımbetov lardıń tvorchestvosı boyınsha izetlew jumısları alıp barıldı ham olar monografiya sıpatında baspadan shıqtı. Sonday-aq Á.Ótepov, N.Dáwqaraev, M.Dáribaev, J.Aymurzaev, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov, S.Xojaniyazov dóretiwshiligi boyınsha da izertlewler islendi. Bul jumıslardıń jetiskenik-kemshiliklerine qaray hár qaysısının ilimde ornı bar. Arxiv materialları, informatorlardıń maǵlıwmatı tiykarında islengen ilimiy juwmaqları bar, sonın menen ayırımların da jazıwshı-shayırlardıń dóretiwshiligin dáwir boyınsha izertlese, xalıq shayırlarınıń dóretiwshiligi folklor menen baylanıstırılıp úyreniledi. Al ayırımları tematikalıq princip tiykarında úyreniledi. Shayırlardıń stili uyreniledi. M.Dáribavetnıń tvorchestvosı janrlıq princip tiykarında izertlenedi.

Ilimiy izertlew jańasha jantasıw Ayapbergen shayırdın stilin izertlegen Q.Bayniyazovtnıń jumısına tán. Bir qansha Jana derekler T.Allanazarovtnıń Á.Ótepov haqqındaǵı izertlewlerine xarakterli, avtor Á.Ótepovtnıń dóretiwshiligin milliy dramaturgiya, teatrdiń payda bolıw, qaliplesiw jollarına baylanıslı qarastradı.

T.Allanazarovtın «Nekotorie voprosı istorii karakalpakskoy sovetskoy dramaturgii (1987) miynetinde 1950-1970 jıllar aralıǵındaǵı saxnalıq shıǵarmalar tariyxıy-ádebiy planda qarastırıladı.

Q.Ayımбетovtın «Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasının tariyxınan ocherkler» (1963) kitabında qaraqalpaq dramaturgiyasının dóreliw waqtınan baslap 1954-jılǵa shekemgi dramanın jetiskenlik kemshiliklerin úyreniwge baǵdarlangan.

J.Narımбетovtın «Karakalpakskiy roman» (1974) miynetinde avtor qarakalpaq romanının payda bolıwın folklor, klassik ádebiyat hám tuwısqan xalıq prozasının tájiriybesi menen baylanıstıradı.

Povest janrının payda bolıwı, rawajlanıya jolları, tiykargı derekleri, ózgeshelikleri Q.Kamalovtın «Qaraqalpaq povesti» miynetinde úyreniledi.

Qaraqalpaq prozasının máseleleri Z.Nasrullaevanın «Házirgi qaraqalpaq prozasının qaharmanı» (1976), «Problema tipı i xarakterı v sovremennoy karakalpakskoy proze» (1984), Á.Qojıqbaevtın «Qaraqalpaq romanı» (1977), Q.Sultanovtın «Prozasının rawajlanıw jolları» (1977), «T.Qayıpbergenovtın prozası» (1979), S.Bahadırovanın «Roman hám dáwir» (1978), «Folklor i karakalpakskaya sovetskaya proza» (1984) miynetlerinde keń tallanadı. Bul izertleylerdiń uqsaslıq tárepleri de bar. Olardıń barlıǵında da K.Sultanov, T.Qayıpbergenov, A.Bekimбетovtın romanları tańlangan.

Soraw hám tapsırmalar

1. XX ásirdiń 60-80-jıllarda qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń hár tárepleme ósip rawajlanıwı.
2. Ádebiyattanıw iliminiń qanıgeli kadrlar menen támiyinleniwı.
3. Ádebiyattanıw ilimi tarawlarınń (ádebiyat tariyxı, ádebiyat teoriyası, ádebiy sın) rawajlanıwı.
4. Q.Ayımбетov hám ádebiy sın
5. N.Japaqov hám ádebiy sın
6. M.Nurmuxammedov hám ádebiy sın
7. I.Saǵıtov hám ádebiy sın
8. S.Axmetov hám ádebiy sın
9. Q.Maqsetov hám ádebiy sın
10. K.Mámbetov hám ádebiy sın
11. S.Bahadırova hám ádebiy sın

7-TEMA: NÁJIM DÁWQARAEV HÁM QARAQALPAQ ÁDEBIYATTANIWI HÁM ÁDEBIY SINI

Jobası:

7.1.Nájim Dáwqaraev miynetlerinde qaraqalpaq klassik ádebiyatın izertlew máseleleri

7.2.Nájim Dáwqaraev miynetlerinde qaraqalpaq folklorin izertlew máseleleri

Tayanış sózler: revolyuciyaǵa shekemgi ádebiyat, ocherk, awdarma, analiz

XX ásirdeń 50-jıllardan baslap, Berdaq haqqında ádewir kólemli jumıslar jazıldı, kandidatlıq hám doktorlıq dissertaciýalar jazıldı. Usı jıllardan baslap Berdaqtanıw ilimi qalıplesti. Ádebiy miyraslar, Berdaqtanıw dóretiwshiliginiń máseleleri N.Dáwqaraevtıń ilimiy izertlewleri menen baylanısh. Ol Qaraqalpaqstanda ádebiyattanıw iliminiń baslawshısı hám shólkemlestiriwshisi boldı.

N.Dáwqaraev jas ilim kadrların tárbiyalawda ógada úlken jumıslar alıp bardı. 1946-jılı revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxınan kandidatlıq dissertaciya jaqlap, respublikamızda ádebiyattan birinshi ilim kandidatı boldı.

N.Dáwqaraev 1951-jılı Moskvadaǵı Shıǵıstanıw institutında «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxının ocherkleri» degen temada doktorlıq dissertaciya jaqladı. N.Dáwqaraev mektepler ushın oqıw kitapların jazdı. Ol Ózbekstanǵa miyneti sińgen muǵallım (1944), bir neshe mártebe deputat bolıp saylandı.

N.Dáwqaraev ádebiyatqa 30-jıllardan-aq aralasıp, poeziya, proza, dramaturgiya janlarında jaqsı tanıldı, awdarma tarawında aktiv isledi. 30-jıllardıń ortalarınan ol ádebiy izertlew jumısın alıp bardı. Onıń «Qaraqalpaq poeziyası haqqında» (1936), «Berdaqtıń qosıqları» (1939), «Qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxı» (1940), «Farhad hám SHiyryn» (1940), «Ayapbergen»(1938), «Qaraqalpaq folklorı jóninde izertlewler» (1949) sıyaqlı maqalaları sońǵı úlken izertlewlerge belgili dárejede jol ashıldı. N.Dáwqaraevtıń 30-40 jılları jazılǵan maqalaları 1946-jılı jaqlanǵan «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» atlı kandidatlıq dissertaciyası da onıń 1951-jılı jaqlanǵan doktorlıq jumısınan qurılısına sińdirilgen. Al usı eki tomlıq miynet tiykarınan N.Dáwqaraevtıń doktorlıq jumısınan mazmunın quraydı.

N.Dáwqaraev erudiciyalı izertlewshi alımlardan esaplanadı. Onıń ilimiy-kritikalıq dóretiwshiligi qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń kóplegen janların, olardıń áhmiyetli problemaların óz ishine aladı. «Awızeki xalıq tvorchestvosı» tariyxıy-ádebiy izertlew planında jazılǵan bolıp, ol kirisiw, juwmaqtan basqa «Qaraqalpaq

awız ádebiyatınıń tariyxıy derekleri», «Qaraqalpaq awız ádebiyatı hám onıń aytıwshıları», «Qaraqalpaq awız ádebiyatınıń tematikası hám túrleri», sıyaqlı baplardan ibarat.

Avtor óz miynetinde xalıq awızeki dóretpeleriniń jıynalıw hám izertleniw jaǵdayların sóz etedi. «Qaraqalpaq awız ádebiyatınıń tematikası hám túrleri» tarawında lirikalıq janrlar, olardıń túrleri, ertekler, eposlar hám onıń túrlerin sistemalı túrde tallaǵan. Bul qaraqalpaq folkloristikasındaǵı birinshi tariyxıy-ádebiy izertlew.

Folklor tuwralı qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń jetiskenlik, kemshiliklerin tallap, ózinshe baha bergen baqlawları eposlardıń dáwirleri haqqında pikirleri, ayrıqsha shın inta menen olardıń xalıqtıń ruwxıy mádeniyatında qalatuǵın ornın anıqlawǵa umıtılıwları bar. Sońǵı jılları qaraqalpaq folklorın izertlewlerge jol salındı, eposlar tuwralı bir neshe monografiyalar jariqqa shıqtı, jıraw-baqsılar, olardıń repertuarları jóninde de izertlew jumısları jazıldı. Sonlıqtan bulardıń barlıǵın sistemalastrıwdı oylaǵan avtordıń miynetinde ádewir anıqlawdı talap etetuǵın momentler az emes.

Miynette oraylıq orın iyeleytuǵın eposlar tuwralı izertlewinde ayılǵan pikirler bir-birine uqsas, ilimiy-teoriyalıq izertlewge tán bolǵan juwmaqlar, nátiyjeler az, kerisinshe kóbirek shıǵarma mazmunın bayanlap beriw ústemlik etken. Álbette, ilimpaz jumıs alıp barǵan dáwirdegi ádebiyatımızdıń ilimiy-teoriyalıq dárejesi, ulıwma kóp kólemdegi izertlewlerdiń bolmawı t.b. jaǵdaylardı esapqa alıw orınlı bolar edi.

N.Dáwqaraevtıń kóp sanlı izertlewleri revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın hám XX ásirdiń basındaǵı dáwirdi óz ishine aladı. Bular ıqshamlanǵan qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxıy ádebiy kursı sıyaqlı. Eń xarakterlisi, N.Dáwqaraev ádebiy procesti izertlewde sol shıǵarma dóregen yamasa shayır ómir súrgen tariyxıy-sociallıq, ekonomikalıq jaǵdaylardı keńnen qarastıradı. Solay etip, hár qanday shıǵarma belgili tariyxıy sociallıq jaǵdaydıń kórkemlik sáwlesi ekenligin túsindiredi. Sonıń menen birge, klassik ádebiyattı izertlewlerde N.Dáwqaraev bir áhmiyetli máselege dıqqat awdaradı. Onıń pikiri boyınsha revolyuciyaǵa shekemgi shayırlardıń kópshiligi (mısalı, Ájiniyaz, Kúnxoja, Berdaq, t.b) xalıq kóterilisiniń súwretleniwin ǵana berip qoyǵan joq, al oǵan aktiv qatnasıwshılar da boldı. Demek, sol kóterilislerdiń ideologları dárejesinde boldı. Soń bul pikirler ádebiyatshılar tárepinen tereńlestiriledi.

Izertlew jumısı haqqında atap ótetuǵın jaǵdaylar: ol qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń rawajlanıw jaǵdaylarınıń ózgesheliklerin, jazba ádebiyatlıq xarakterin ilimiy-teoriyalıq jaqtan dáliylewge háreket etti. Shayırlardıń tvorchestvolıq iskerligi tereń túsiniw, baslı tendenciylardı durıs anıqlaydı. Hár bir shayır dóretiwshiligine tiyisli ayırmashılıqlardı anıqlaw N.Dáwqaraev izertlew jumıslarına tán baslı ózgeshelik.

XX ásirdeń 50-jıllarınń birinshi yarımında baspa sózde N.Dáwqaraevtıń izertlewlerine gúman menen qarawshılar, hátteki onı «burjuaziyalıq milletshi» sıpatında nahaqtan ayıplaydı. Ásirese, ilimpazdıń Berdaq haqqındaǵı izertlewlerine arnalǵan bir jaqlama pikirler «Plodı gnılogo liberalizma», «Burjuaziyalıq ideyadaǵı ádebiyattı jaqlawshılar hám maqtawshılar», «Iz karakalpaksogo dnevnika» maqalalarında aytıldı.

Ilimpazdıń qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın izertlewdegi xızmeti, alım sıpatında figurası Shıǵıs izertlewshileri Bertelstıń, Dmitrievtıń, Baskakovtıń, M.Áwezovtıń, Tolstovtıń hám basqa kórnekli tyurkologlardıń miynetlerinde joqarı bahalanadı.

Q.Bayniyazovtıń «N.Dáwqaraevtıń ádebiy ilimiy miyrasları», Q.Mámбетniyazovtıń «Bahalı miyneti», S.Bahadırovannıń «N.Dáwqaraev shıǵarmalarınń úshinshi tomı», G.Esemuratovtıń «Nájim Dáwqaraev», K.Mámбетovtıń «Ádebiyatımızdıń ilimine tiykar salıwshı» miynetlerinde belgili ilimpaz N.Dáwqaraevtıń ilimiy jumıslarına berilgen obektiv bahanı tabıwǵa boladı.

N.Dáwqaraev XX ásirdeń 40-jıllarına shekemgi qaraqalpaq ádebiyatın izertlewge dıqqat awdaradı. Onıń A.Musaev, A.Dabilov dóretiwshiligi boyınsha hám «Ullı Watandarlıq urıs kúnlerindegi qaraqalpaq iskusstvosı» maqalaları qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın jazıwǵa járdem etti. Avtor XX ásir qaraqalpaq ádebiyatın (1949-jılǵa shekemgi) tórt dáwirge bólip, onıń rawajlanıw ózgesheliklerin, ideyalıq-tematikalıq, tariyxıy-xronologiyalıq planda qarastırǵan. Bul qısqa ocherkte ádebiy baylanıslardıń formaları konkret mısallar menen kórsetilgen.

Monografiyalıq bólimlerden J.Aymurzaev, M.Dáribaev, D.Nazbergenov portretleri tolıq ashılǵan. N.Dáwqaraevtıń qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha izertlewleri soń keń plandaǵı ilimiy jumıslarǵa baslama boldı.

Soraw hám tapsırmalar.

1. N.Dáwqaraevtıń poeziya máselelerine arnalǵan miynetlerine sholıw
2. N.Dáwqaraevtıń klassik ádebiyattı izertlewlerine sholıw
3. N.Dáwqaraevtıń folklorlıq shıǵarmalardı izertlewi

8-TEMA: M.NURMUXAMMEDOV HÁM QARAQALPAQ ÁDEBIYATTANIWI HÁM ÁDEBIY SINI

Jobası:

- 8.1. M.Nurmuxammedovtıń ilimiy-izertlew jumıslarına qısqasha sholıw.
- 8.2. Ilimpazdıń ádebiy baylanıslar, Orta Aziya xalıqları ádebiyatında jazba hám awızeki ádebiyattıń sintezi máselelerin izertlew.
- 8.3. M.Nurmuxammedov qaraqalpaq prozasın izertlewshi.
- 8.4. Ilimpazdıń ilimiy-izertlew jumısları usılınıń basqa ilimpazlarǵa tásiiri.

Tayanış sózler: monografiya, maqala, akademik, proza, awdarma

Ilimniń qaysı tarawı bolsada, meyli tábiyat ilimleri bolsın, meyli gumanitar ilimleri bolsın, ilim jámaátiniń tınımsız hám hadal miynetleriniń arqasında júzege keledi, rawajlanadı, gúllenedi. Biraq usı ilim jámaátın alǵa baslaytuǵın, onıń awır miynetin júzege shıǵaratuǵın, shólkemlestiretuǵın, jolbasshılıq etetuǵın jekke adamlar boladı. Mine, usınday ilimge jolbasshılıq etken, máhálinde ulıwma Qaraqalpaqstan ilimine kárwan bası bolǵan elden erek azamatlardıń biri akademik Marat Kóptilewovich Nurmuxammedov boldı. Egerde akademik M.Nurmuxammedovtıń ómir jolın, ilimiy xızmetin statistikalıq maǵlıwmatlar menen ólshesek, onda biz onı áwelden isi kelisken, áwelden jolı bolǵan adamlardıń qatarına qosqan bolar edik. Shıńında da onıń ilimge keliwi tez boldı, ilim hám ámel tekshelerin kóp irkilmey basıp ótti. 20 jasında joqarı oqıw ornın pitker di, pitkere sala úlken ilim orayı bolǵan Moskva qalasında E.E.Bertels, N.Dáwqaraev sıyaqlı kórnekli ádebiyatshı alımlardıń tikkeley tárbiyasında belgili Shıǵıstanıw institutında aspiranturada boldı. 23 jasında kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. 29 jasında jańadan ashılǵan Ózbekistan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan (ÓZRIAQQ) filialın basqardı. 31 jasında Qaraqalpaqstan oblastlıq partiya komitetiniń sekretarı xızmetinde isley basladı. 35 jasında filologiya ilimleriniń doktori, 36 jasında ÓZRIA xabarshı-aǵzası, 44 jasında usı Akademiyanıń haqıyqıy aǵzası, yaǵnıy akademigi bolıp saylandı. ÓZRIA nıń gumanitar ilimler bólimi baslıǵı (akademik-sekretarı), usı Akademiyanıń vice-prezidenti, Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń rektori sıyaqlı úlken hám juwapkerli lawazımlarda jemisli isledi.

Biraq bul qurǵaq statistikalıq maǵlıwmatlardıń astında qanshelli miynet, qaytpas xarakter, tabanlılıq jatırǵanın, ilimge sadıqlıq, óziniń xalqına bolǵan perzentlik muhabbat sezimleri jatırǵanın hár kim anılay bermese kerek. Joqarıdaǵı hasil

qásiyetlerdi ashıw ushın M.Nurmuhammedovtıń ayırım ilimiy miynetlerin búgingi kúnniń biyginen qarap bahalaw kerek.

Onıń dáslepki ilimiy miynetlerinen bolǵan «Qaraqalpaq sovet ádebiyatınıń rawajlanıwına rus ádebiyatınıń tásiiri» degen monografiyası 1950-jıllardıń basında islendi. Bul dáwirde qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi ele kútá jas edi. Ol tiykarınan ádebiy miyras baǵdarında baratır edi, yaǵnıy ótmish ádebiyatın, folklorın jıynaw, baspadan shıǵarıw, olardı tallaw isi menen kóbirek shuǵıllanıw atır edi. Jańa dáwir ádebiyatın izertlew endi baslanıp atır edi. Mine, usınday ilimiy sharayatta jas ilimpaz qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde burın bolmaǵan tarawǵa, qaraqalpaq ádebiyatınıń basqa ádebiyatlar menen, ásirese rus ádebiyatı menen baylanısları, óz-ara tásirleri sıyaqlı úlken hám juwapkerli tarawǵa qol urıwı onıń sol waqıtlarda-aq tereń teoriyalıq bilimlerge, keń oy-óriske iye bolǵanınan dárek beredi. Kitaptıń atamasına qaraǵanda ol sol dáwirdegi ideologiyalıq, partiyalıq talaplarǵa juwaptay bolıp kórinedi. Biraq, haqıyqıy ilimpaz tar ideologiyanıń, partiyalıq, máwsimlik talaplardıń qulı bolıp qalmaydı. Ol ádebiyatqa, konkret faktlik materiallarǵa, ádebiy tekstlerge tariyxıy-estetikalıq kóz-qaraslardan jantasadı hám usı tiykarda tallaydı. 1950-jıllardaǵı sovetlik ideologiyada rus xalqınıń aǵalıq roli, rus mádeniyatı hám ádebiyatınıń basqa xalıqlar mádeniyatında jetekshilik xızmeti asıra kórsetilip, hátteki ideallastırıp jiberiletuǵın edi. Bul jaǵday kórkem ádebiyatqa hám ádebiyattanıw ilimine de óz tásirin tiygizip bardı. M.Nurmuhammedov joqarıdaǵı kitabında bunday tar ideologiyalıq tásirlerdiń qursawında qalmastan, keń materiallardı, tariyxıy hám ádebiy dáreklardi tallaw arqalı qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına, onıń janrlıq túrleriniń, kórkemlew qurallarınıń bayıwına, qaraqalpaq xalqınıń ulıwma kórkem-estetikalıq oy-pikiriniń rawajlanıwına aldınıǵı rus ádebiyatı qay dárejede tásir etkenin obektiv túrde kórsetip beredi.

Bul kitaptıń shıqqanına 55 jıldıń maydanı bolıp qaldı. Álbette, ondaǵı bir qatar oy-pikirler, juwmaqlar waqıttıń ótiwi menen ózin ótedi, házir olar eskirdi. Biraq «Qaraqalpaq sovet ádebiyatınıń rawajlanıwına rus ádebiyatınıń tásiiri» degen kitaptaǵı qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, ádebiyatı, mádeniyatı haqqındaǵı bay faktlik materiallar, tiykarǵı juwmaqlar ele tozǵan joq, olar házirgi ilimniń talaplarına da jaramlı. Demek, ilimniń haqıyqıy talapların, dúnyajúzilik standartların basshılıqqa alıp islengen ilimiy miynetler tozbaydı eken.

1950-jılları qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimine bir qatar talanlı jaslar kelip qosıldı. Olardan S.Axmetov qaraqalpaq poeziyası, B.Ismaylov XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatı, Q.Maqsatov qaraqalpaq folklorı boyınsha izertlewler júrgizip, belgili qanıgeler, ilim kandidatları, ilim doktorları bolıp jetisti. Olar bar bilimin, uqıbın, kúsh-ǵayratın ayamay jumsap, kútá ónimli isledi, keshewilleńkirep qalǵan qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıwına úlken úlesler qostı.

Usı talantlı jaslardıń biri bolǵan M.Nurmuhammedov bul jılları qaraqalpaq prozası boyınsha monografiyalıq izertlew jumıların alıp bardı hám olardıń nátiyjelerin bir neshe kitaplar túrinde basıp shıǵardı: «Urısqa shekemgi qaraqalpaq prozası» (1955), «Ulı Watandarlıq urıs dáwirindegi qaraqalpaq prozası» (1961), «Qaraqalpaq sovet prozası» (1968), «Házirgi zaman qaraqalpaq prozası» (1968). Ádette, kórnekli alımlar óz jumıslarında tiyisli jańa nátiyjelerge, juwmaqlarǵa erisip ǵana qoymastan, izertlenip atırǵan tarawdaǵı orınlanıwı kerek bolǵan keleshek ilimiy wazıypalardı, máselelerdi, problemalardı shıǵarıp, belgilep ketedi. Nátiyjede olardıń miynetleri keleshekte kóp qánigeler shuǵıllanatuǵın belgili bir ilimiy baǵdarǵa aynaladı. Máselen, M. Nurmuhammedovtıń qaraqalpaq prozası boyınsha salǵan ilimiy jolın 1960-70 jılları bir qatar jas ádebiyatshılar dawam etti. Olardan J.Narimbetov, Á.Qojıqbaev qaraqalpaq romanınıń janrlıq rawajlanıwı, syujet hám konflikt máseleleri boyınsha, S.Bahadırova qaraqalpaq gúrrińleriniń janrlıq rawajlanıwı hám qaraqalpaq romanında folklorizm máseleleri boyınsha, Q.Kamalov, J.Esenov qaraqalpaq povestleri boyınsha tabıslı izertlewler alıp bardı. Al ádebiyatshılar Q.Sultanov, Z.Nasrullaeva, T.Qurbanbaevalar házirgi qaraqalpaq prozasınıń ulıwma rawajlanıw jolların, qaraqalpaq romanında tiplik qaharman, xarakter, sonday-aq romanlarda syujet hám kompoziciya máselelerin tabıslı sheshti. Bul miynetler 1970-80 jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń jetiskenlikleri boldı. Olardıń ayırımları mámleketlik sıylıqlardı jeńip aldı. Mısalı, J.Narimbetov «Qaraqalpaq romanı» monografiyası ushın Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtı, S.Bahadırova «Istoriya karakalpaskoy sovetsoy literaturı» degen jámaátlik fundamental izertlewge jedel qatnasqanı ushın Beruniy atındaǵı Mámleketlik sıylıqtı avtorlar jámaáti menen birge jeńip aldı.

Bul miynetlerdiń barlıǵı derlik M.Nurmuhammedovtıń tikkeley ilimiy basshılıǵında yamasa ilimiy baslamaları, usınısları, nusqalawları, shólkemlestiriwleri nátiyjesinde júzege keldi.

Qaraqalpaq prozasın izertlew boyınsha M.Nurmuhammedovtıń baslap bergen jolın házirgi waqıtta da bir qatar talantlı jas ádebiyatshılar dawam etpekte. Mısalı, ádebiyatshı P.Nurjanov «Qaraqalpaq romanı poetikası. Syujet hám kompoziciya (1970-2000 jj)» degen temada doktorlıq dissertaciya tayarladı,. Al, ádebiyatshı N.Orimbetova «Házirgi qaraqalpaq romanında xarakter» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. (2000 j). J.Saǵıydullaeva da «Qaraqalpaq povestlerinde stillik izlenisler. (1980 jj. povestler mısasında)» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. (2010 j).

Ótken ásirdiń 60-70 jıllarına shekem burınǵı Sovet Awqamına kirgen az sanlı xalıqlardıń turmısında Oktyabr revolyuciyasınıń tariyxıy áhmiyetin artıqmash etip kórsetiw ushın bul xalıqlardıń ótmishtegi mádeniyatın kútá tómen dárejede, ǵalaba sawatsız, hátteki jazıw-sızıwǵa iye bolmaǵan, jazba ádebiyatı bolmaǵan etip kórsetiw

siyasatı bar edi. Mısalı, kóp ásirlik tariyxqa, mádeniyatqa iye qaraqalpaq xalqı Oktyabr revolyuciyasına shekem tek ǵana 0,02 payız sawatlılıqqa iye degen rásmiy maǵlıwmat adamlardıń sana-sezimine sińdirilgen edi. Bunday kem sawatlılıq jaǵdayında jazba ádebiyattıń rawajlanıwı múmkin emes. Mine, usınday kemsitiwlerdiń aqıbetinde XIX-XVIII ásirlerdiń arjaǵında qaraqalpaq ádebiyatı bolmaǵan degen pikir rásmiy dógerekte de, hátteki ádebiyattanıw iliminde de ústemlik etti. Onıń ústine 1950-60 jılları ádebiyattanıw iliminde burınǵı túrkiy xalıqlar jámlesip jaratqan ertedegi bir pútin túrkiy mádeniyattı hám ádebiyattı házirgi milliy-etnikalıq belgiler boyınsha ajıratıp, házirgi túrkiy xalıqlar óz-ara bólisip, úlesip alıw tendenciyası júzege keldi.

Bul jaǵday tuwısqan túrkiy xalıqlardıń arasında alawızlıq tuwdıratuǵın, olardıń ertedegi bir pútin bay mádeniyatın ıdıratatuǵın qáwipli baǵdar edi. Bunı tereń oyılı, keleshekti kóre biletuǵın ilimpazlar ǵana ańladı hám ózleriniń maqalaları, kitapshaları menen bul baǵdarǵa qarsı gúresti. Usı baǵdarǵa qarsı jedel hám tabanlı gúresken tereń oyılı alımlardıń biri akademik M.Nurmuxammedov boldı. Ol 1968-jılı «Qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń dórewi haqqında» degen maqala, 1970-jılı «Orta Aziya hám Qazaqstannıń yarım otırıqshı hám kóshpeli türk tilles xalıqlardıń jazba ádebiyatınıń payda bolıwı» degen kitapsha jazdı. Olarda avtor qaraqalpaq ádebiyatınıń kóp ásirlik tariyxqa iye ekenligin, onı tek XVIII ásirde emes, al ásirler tórinen baslaw kerek ekenligin, sebebi qaraqalpaqlar da eski túrkiy xalıqlardıń biri sıpatında góne túrkiy mádeniy hám ádebiy miyraslarǵa ortaǵ ekenin isenimli dáliller menen kórsetip berdi.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń uzaq tariyxqa iye ekenligin tariyxshılardıń, ádebiyatshılardıń bir qatarı jaqsı biler edi, biraq olar joqarıda keltirilgen rásmiy pikirlerge, ádebiyattanıw iliminde burınnan ústemlik etip kiyatırǵan, qatıp qalǵan stereotip pikirlerge qarsı shıǵıwǵa júresinbes edi. Olarǵa qarsı shıǵıw ushın tek tereń bilimli alım bolıw jetkiliksiz edi. Bunıń ushın tereń bilimge, joqarı qanıgelikke qosa qorıqpaytuǵın júrek, óz xalqınıń mápi ushın qurban bolıwǵa tayar turatuǵın pıdaylıq xarakter kerek edi. Shınında da M.Nurmuhammedovtıń joqarıdaǵı maqalaları shın alımlıq hújdanıń, ilimiy mártliktiń kórinisi, úlgesi boldı. Usı baslamalardan soń qaraqalpaq ádebiyatınıń uzaq tórkinleri haqqında maqalalar dúrkini, hátteki kitaplar payda boldı.

M.Nurmuxammedovtıń qaraqalpaq ádebiyatınıń tórkinleri haqqında ideyaların qollap-quwatlaytuǵın hám olardı tolıqtıratuǵın I.Saǵıytovtıń, Q.Maqsatovtıń, K.Mámбетovtıń, A.Kárimovtıń bir qatar maqalaları shıqtı. 1976-jılı K.Mámбетovtıń usı temada «Áyyemgi qaraqalpaq ádebiyatı» degen monografiyası shıqtı. Álbette, ayırım miynetlerde ilimge onsha alısa bermeytuǵın patriotlıq sezimlerden tuwılǵan subektiv pikirler, asıǵıs juwmaqlar boldı. Mine, usıların hámмесin toqtatıp, tıyanaqlı ilimiy juwmaq jasaytuǵın waqıt jetkenin M.Nurmuxammedov sezdi. Ol bul

temanı monografiyalıq jobada izertlewdi usı temadaǵı ilimiy polemikanıń jedel qatnasıwshısı K.Mámбетovqa tapsırdı. K.Mámбетov uzaq jıllar dawamında ilimiy izertlewler júrgizip, «Istoki karakalpakskoy literaturı» degen temada 1984-jılı doktorlıq dissertaciya jaqladı, al 1992-jılı «Erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» degen atamada jaqsı ǵana monografiya shıǵardı. Házirgi waqıtta M.Nurmuhammedovtıń qaraqalpaq ádebiyatınıń erte dáwirdegi tariyxı boyınsha kótergen ideyaları tek ilimde ǵana qollanılıp qoymastan, al tikkeley oqıw ámeliyatına da endirildi. Házirgi waqıtta Qaraqalpaqstandaǵı ulıwma bilim beriw mektepleri, akademiyalıq liceyler, joqarı oqıw orınları qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın tap joqarıda aytlıǵan baǵdarda oqıtadı. Usınday tariyxıy shınlıqtın, ilimiy haqıyqatlıqtıń qayta tikleniwinde, olardı jámiyetshiliktiń sanasına sińdiriwde akademik M.Nurmuxammedovtıń xızmetleri oǵada ullı.

Onıń xalıq shayırları dóretiwshiliginde folklorlıq hám jazba ádebiyat túrleriniń sintezi temasındaǵı miyneti dáslep ilimiy bayanat túrinde 1980-jılı Tashkentte ótkerilgen hám ózi jedel shólkemlestiriwshilerdiń biri bolǵan Úshinshi Pútkil awqamlıq tyurkologiya konferenciyasında burınǵı awqamdaǵı hám dúnyadaǵı belgili tyurkolog alımlardıń dıqqatına usınıldı hám maqullawǵa iye boldı. Bayanat ilimiy toplamda, jurnalda maqala túrinde basıldı, sońınan keńeytilip óz aldına kitapsha bolıp shıqtı. Sońǵılıqta usı miynettiń kótergen problemasına pútin doktorlıq dissertaciya jazıldı. Atap aytqanda ádebiyatshı Q.Bayniyazov tikkeley M.Nurmuxammedovtıń usınısı boyınsha «Tvorchestvo karakalpakskix narodnix shairov kak sintez tradiciy ustnoy i pismennoy literaturı» («Qaraqalpaq xalıq shayırlarınıń dóretiwshiligi - awızeki hám jazba ádebiyatıń sintezi») degen temada sol 1980-jıllardan baslap izertlew jumıların júrgizdi, qaraqalpaq xalıq shayırları S.Májitovtıń, A.Muwsaevtıń, A.Dabilovtıń, S.Nurımbetovtıń dóretiwshiliginde folklorlıq hám jazba ádebiyat poetikasınıń qosılıp, qarısıp ketkenin, olardıń dóretiwshiligi eki túrli poetikanıń sintezi ekenin dálilledi hám doktorlıq dissertaciya jaqladı (2000-jılı).

M.Nurmuhammedov shın mánisindegi ilim izertlew jumılarınıń sheber shólkemlestiriwshisi, izertlewshi alımlardıń miynetleriniń ádil bahalawshısı, olardı tiyisli problemalarǵa, ideyalarǵa baǵdarlap, jemisli miynetke ruwxlandırıwshısı boldı. Ol ilimdi tek ayırım jekke talantlar menen rawajlandırıw qıyın ekenin, házirgi waqıtta úlken izertlew jumıları birlesip, jámaát bolıp miynet etiwdi talap etetuǵının jaqsı túsindi. Ásirese, qaraqalpaq ádebiyattanıwı usaǵan jas ilimde hár kim qalegen temasın islep ketse, ilimde pıtırǵılıq payda bolıp, ilim rawajlanbay qalatuǵının ol jaqsı bildi. Sonlıqtan ol qanıgelderdi jámllestirip, isleniwi zárúr bolǵan aspektlerge, problemalarǵa baǵdarladı. Máselen, XX ásir jańa qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw, qalıplesiw, rawajlanıw jolların sáwlelendiretuǵın tutas ilimiy izertlew jumısın júrgiziw zárúrligi bar edi. 1960-jılları tikkeley M.Nurmuxammedovtıń baslaması hám ilimiy basshılıǵı menen bul juwapkerli jumıs baslap jiberildi. Onıń tikkeley

shólkemlestiriwi menen bul izertlewge Á.Nasrullaev, I.Yusupov, G.Esemuratov hám basqada qanigeler tartıldı. Izertlewdiń juwmaqları, nátiyjeleri 1968-jılı ÓZRIA «Fan» baspasında «Qaraqalpaq sovet ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen atamada kitap bolıp shıqtı. M.Nurmuxammedovtıń basshılıǵında 1970-jılları bul izertlew jumısı dawam ettirildi. Onı orınlawǵa N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutınıń qanigeleri Á.Nasrullaev, N.Japaqov, K.Xudaybergenov, S.Nietullaev, S.Bahadırova, Z.Nasrullaeva, Q.Bayniyazov, T.Mámbetniyazov, S.Allayarovlar tartıldı. Bul jámaátlik jumistıń qıyın hám juwapkerli bólimlerin M.Nurmuxammedovtıń ózi orınladı. Avtorlar jámaátiniń jumısın tikkeley ózi baqlap, olardıń hár biriniń orınlaǵan jumısları boyınsha ózi esap alıp bardı. Jumistıń rus tiline awdarılıwın ózi baqlap bardı, redaktorlıq etti. Jámaátlik jumistıń pútkilawqamlıq abıroyın kóteriw ushın milliy ádebiyatlar boyınsha belgili qanigeler filologiya ilimleriniń doktorı, professor Z.S.Kedrinanı hám SSSR Ilimler Akademiyasınıń xabarshı-aǵzası, filologiya ilimleriniń doktorı, professor G.I. Lomidzeni redakciya kollegiyasına tarttı. Nátiyjede kútá abroylı, salmaqlı, ilimiy qunı joqarı, kólemli ilimiy miynet payda boldı. Ol 1981-jılı ÓZRIA «FAN» baspasında «Istoriya karakalpakskey sovetskoy literaturı» degen atamada 31,8 b.t. kólemde jarıqqa shıqtı. Onıń shıǵıwı Qaraqalpaqstan ilimiy jámiyetshiliginde úlken quwanışlı waqıya boldı. Bul miynettiń ilimiy-teoriyalıq, tariyxıy-ádebiy qunı, ámeliy áhmiyeti joqarı bahalanıp, onıń M.Nurmuxammedov basshılıǵındaǵı avtorlar jámaáti Beruniy atındaǵı Mámleketlik sıylıqqa usınıldı hám onı jeńip aldı.

M.Nurmuxammedovtıń xızmetleriniń basım kópshiligi tek shólkemlestiriwshilik jumıslarınan, óz waqtında tereń ilimiy ideyalar beriwden, jumıslarǵa ilimiy basshılıq etiwden ibarat dep emes. Ilimde geypara tásirli, abıroylı adamlar ilimniń qara jumısınan qashıp, burın birewler tárepinen toplanǵan materiallardı juwmaqlastırıw menen shuǵıllanatuǵını, tayar jumıslarǵa sherik avtor bolatuǵını sır emes. Biraq, M.Nurmuxammedov onday topardan emes edi, ol ózi «iyne menen qudıq qazatuǵın» ilim pidayısı, tınımsız miynet etetuǵın «ilim qumırsqası» edi. Onıń miynetleri ilimiy oy-pikirler ǵáziynesi, ilim izertlew úlgi, ilim mektebi bolıp xızmet ete beredi. M.Nurmuhammedov hesh waqıtta subektiv oy-pikirlerdi, tiykarsız gipotezalardı (boljawlardı), shamalamay juwmaqlardı óz jumıslarında jibermeytuǵın edi. Ol qısqa ǵana pikir aytıw ushın pútin bir betke shamalas dárekler, maǵlıwmatlar, faktler keltiredi, olardı tallaydı, onnan soń ǵana qısqa juwmaq beredi. M.Nurmuxammedovtıń miynetleri-hár qıylı ádebiy, tariyxıy, kórkem-estetikalıq dárekler menen maǵlıwmatlardıń haqıyqıy ǵáziynesi. Onıń keltirgen materialları, dárekleri mudamı anıq, siltemeleri dál bolıp keledi. Bul jaǵınan onıń ilimiy miynetleri jas izertlewshiler ushın haqıyqıy ilim mektebi bolıp qala beredi.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde M.Nurmuxammedov aldına qoyǵan iygilikli maqsetlerinen qaytpaytuǵın tabanlı, jigerli alım boldı. Ol óziniń ilimiy talantın,

dárejesin, miynetkeshlik uqıbın jaqsı sezdi, olardı qadirley bildi. Óz talantınıń ilimge, óziniń xalqına, qaraqalpaq xalqına kerek ekenin tereń sezdi. Sonlıqtan ol úlken-úlken tabıslarǵa, abıroy-ataqlarǵa eriskende de bası aynalıp, ilimnen toqtap qalmadı. Abıroy-ataqtıń, ámellerdiń qanshelli biyik tekshelerine kóterilsede ilimdi taslap ketpedi, onı barqulla birinshi orınǵa qoydı, oǵan sadıq boldı. Ol óziniń barlıq kúsh-jigerin, talant-uqıbın ilimge baǵıshladı, óziniń barlıq ırısqa-nesiybesin, ıǵbal-baxıtın ilim menen baylanıstırdı. Sonıń ushın xalqımız bunday ilim pıdayısın óziniń bir tuwǵan azamatı, súyikli perzenti retinde húrmetleydi, izzetleydi. Bunıń dálili retinde kórnekli alım M.Nurmuhammedovtı xalqımızdıń bir neshe márte Ózbekstan Respublikası Joqarǵı Keńesine hám Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesine deputat etip saylaǵanın, Ózbekstan Respublikasınıń Beruniy atındaǵı Mámleketlik hám Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Berdaq atındaǵı Mámleketlik sıylıqları menen xoshametlegenin, orden hám medallar menen sıylaǵanın aytsaq boladı. Akademik Marat Nurmuhammedov bunday joqarı dárejedegi isenimge, húrmet-izzetke hám ataqlı sıylıqlarǵa kúta ılayıqlı azamat edi.

Soraw hám tapsırmalar

1. M.Nurmuxammedovtıń proza tarawına qosqan úlesi
- 2.M.Nurmuxammedovtıń tańlamalı shıǵarmalarına analiz
- 3.M.Nurmuxammedov hám qaraqalpaq prozası

9-TEMA: S.AXMETOV HÁM QARAQALPAQ ÁDEBIYATTANIWI HÁM ÁDEBIY SINI

Jobası:

- 9.1.S.Axmetov ádebiyat izertlewshisi hám sınshı.
- 9.2.Iлимпaz XX ásir qaraqalpaq poeziyasın izertlewshi. Iлимпazdın ádebiyattın teoriyalıq máselelerin izertlewi.
- 9.3. Ádebiyat tariyxı, ádebiyat teoriiyası boyınsha sabıqlıqlardıń avtorı sıpatında.
- 9.4.S.Axmetov ádebiy sınshı. Ol qaraqalpaq ádebiy sınınıń tariyxın hám bul taraw boyınsha sabaqlıqlar jaratıwshı sıpatında. Iлимпazdın sın maqalaları hám bibliografiyalıq miynetlerine sholıw.
- 9.5.Iлимпazdın baska da baǵdardaǵı izertlewlerine sholıw.

Tayanış sózler: poeziya, recenziya, monografiya, broshyura, sabaqlıq, terminler sózligi

Filologiya ilimleriniń doktorı, pofessor S.Axmetovtın «Qaraqalpaq Sovet poeziyası» atlı miyneti 1920-jıllardan baslap 1980-jıllarǵa shekemgi qaraqalpak sovet poeziyasın izertlewge arnalǵan bul tarawdaǵı eń iri miynet bolıp esaplanadı. Miynet kirisiw hám juwmaqтан basqa bes bapтан turadı. Onda keń avtorlar kollektivi qamılǵan. Olardıń shıǵarmaları úlken sawatlılıq hám sheberlik penen analizlengen. Avtorlardın keń oqıwshılar jámiyetshiligine onshellı tanıs emes shıǵarmalarınan mısallar keltirilgen, ideyalıq-kórkemlik dárejeler ashıp berilgen. Burınǵı awqamǵa hám dúnya júzlik kólemde tanılǵan ádebiyatshı ıлимпazlardın miynetlerinen orınlı siltemeler keltirilgen. Miynette qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde Talas-tartıs tuwdırıp kiyatırǵan máselelerge anıqlıq engiziledi. máselen: T.Jumamuratovtın «Makarya sulıw» shıǵarmasınıń janrlıq belgisi boyınsha payda bolǵan hár qıylı pikirlerge óz qatnasın bildiredi. Bul shıǵarmanıń ayırım ádebiyatshılardıń ayıtp júrgenindey «qıssa» da, «roman» da emes al liro-epikalıq poema ekenligin dáliyilledi. Sonday-aq miynette qosık qurılısı, shayırlardıń pikirlerdi beriw forması sıyaqlı teoriyalıq máseleler de sáwlelengen.

Ádebiy sın menen ádebiyattanıwdın basıp ótken jolın ádebiy izertlew S.Axmetovtın «Qaraqalpaq ádebiy kritikası hám ádebiyat iliminiń tariyxınan» degen kitabınan baslanadı. Bul kitap oqıw quralı retinde jarıqqá shıqtı. Bul jerde sın hám

ádebiyattanıw tariyxı 30-jıllardan baslanadı hám 1970-jıllarıǵa barıp taqaladı. S.Axmetovtıń jumısında sınnıń ilimdi rawajlandırıwdıǵı hám ádebiy processtegi ornı tuwralı ulıwma túsinik beriledi. Sın hám ádebiyattanıw tariyxı kitapta olardıń eń áhmiyetli basqışlarına sáykes túrde bayan etiledi: bul 1930, 1940-1950, 1960-1970 jıllar boladı, yaǵnıy ádebiy processti dáwirlerge bóliw attan-anıq bayqaladı. Bul jerde avtor qaraqalpaq ádebiyatınıń ómir súwriwi dáwirinde dóretilgen eń elewli ádebiy sın jumıslarına sholıw jasaydı, sında shıǵarmalarǵa berilgen geypara qáte bahalarǵa, Qaraqalpaqstandaǵı ádebiy sın procesiniń ózgesheliklerine toqtap ótedi.

S. Axmetovtıń pedagogikalıq hám aǵartıwshılıq xızmetleri óz aldına. Negizinde S. Axmetov pedinstituttı pitkergennen soń 1950 jıllardan baslap-aq pedagogikalıq hám aǵartıwshılıq xızmetler menen jedel shuǵıllana basladı.

S.Axmetovtıń qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha dáslepki sabaqlıǵı 8-klass oqıwshılarına arnalǵan bolıp, ádebiyatshı B. Ismayılov penen birge jazılǵan edi hám 1950 jılı Qaraqalpaq mámleketlik baspasında jariq kórgen edi. Usı kitap 10 márte qayta basılıp shıqtı. Bul, álbette, rekord kórsetkish. Egerde kitaptıń dáslepki baspası menen sońǵı 1990 jılǵı baspasın salıstırsaq, ol tanımaslıq dárejede ózgeriske ushıraǵan. Kitap hár bir basılǵanda qayta islenip, taplanıp, tolıqtırılıp jetilistirip barılǵan. Onıń qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatı hám XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha jazǵan sabaqlıqları jóninde de tap joqarıdaǵı ayılǵanlardı qaytalawǵa boladı. Bul sabaqlıqlar da hár basılǵanda jetilistirilip barılǵan. Bul pedagog-alımnıń ózine bolǵan qatań talapshańlıǵınan, úlken juwapkershiliginen dárek beredi.

S. Axmetovtıń úlgi bolarlıq jaqsı qásiyetleri bar edi. Ol óziniń abıray-ataqların, ilimdegi salmaǵın, jámiyetshiliktegi kórnekli ornın, húrmet-izzetin ólshew tasqa aylandırıp tárezini basıp taslamaytuǵın edi. Ol ózimshilik, menmenlik, insapsızlıq, dańqparazlıq usaǵan pás qulıqlarǵa erk bermey olardan ústin bolıp júretuǵın edi. Kórnekli ustaz sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları sıyaqlı iygiliqli islerdi bejergende mudamı baslawshı, shólkemlestiriwshi xızmetin atqarıp júrdi, qánigelerdi átirapına jámlep oqıw kitapların kóbinese solar menen sheriklesip jazdı. Mısalı, bir qatar sabaqlıqları menen qollanbaların ózinen ádewir jas kishi Q. Kamalov, K. Mámбетov, S.Bahadırova, Q.Járimбетov, J.Esenovlar menen birgelikte dóretti. Ol jas kishi qánigeler menen birge islesip, olardı óziniń atı menen qatar qoyıwǵa arsqınbaytuǵın edi. Bul onıń zor ustazlıq qásiyetiniń, insan sıpatında keń peyilliginiń, ullılıǵınıń belgisi edi.

S.Axmetovtıń ómiri hám xızmetiniń kópshilik bólegi totalitar dúzimge tiykarlangan sovetlik dáwirde ótti. Sonlıqtan onıń miynetlerinde ózi jasaǵan dáwirdiń qatań talaplarına muwapıq orınlardı ushıratıwǵa boladı. Onısız sol bir zorlıqlı, geyde xorlıqlı jılları jumıs islew qıyın edi. Eger de S.Axmetovtıń oqıw kitaplarındaǵı ózi jasaǵan dáwir talabına baylanıslı siyasiy hám ideologiyalıq boyawlardı óshirip taslasaq, biz olardıń kópshiliginiń ájayıp kitaplar ekenin kóremiz. Olardıń qunlı

bolıwınıń sebebi birinshiden, S.Axmetov milliy máplerden kelip shıqtı. Onıń kóz aldında qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy dúnyası turdı, mine, usı milliy ruwxıy dúnya onıń oy-pikiriniń ólshemi, ilimiy hám pedagogikalıq xızmetiniń tiregi boldı. Ekinshiden, S.Axmetov qaraqalpaq ádebiyatın dúnya ádebiyatı kontekstinde tereń túsindi, onı dúnya ádebiyat tanıw ilimi dárejesinde keń hám durıs tallay aldı. Qaraqalpaq xalıq dástanların, qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri Berdaq, Ájiniyazdıń ólmes shıǵarmaların, ulıwma milliy ádebiyat materialların klasslıq gúres yaki revolyuciyalıq ideyalar usaǵan tar túsiniqlerge kózsiz qurbanlıq qılmay obektiv tańlawǵa hárezet etti. Mısalı, onıń B.Ismayılov penen birge jazǵan 8-klass ushın qaraqalpaq ádebiyatı, Q.Kamalov penen birge 11- klass ushın qaraqalpaq ádebiyatı sabaqlıqları kútá jaqsı tallawları menen ajıralıp turadı. Olardıń bayanlawı ápiwayı, túsiniqli, ádebiy tildin normalarına tiykarlangan, sonıń menen birge ádebiy materiallar ilimiy jaqtan tereń tallangan. Ádebiy tekstlerdi tallawda avtor tariyxıy faktlerge, jámiyetlik filosofiyalıq túsiniqlerge súyenedi, ilimiy termin menen aytqanda tariyxıylıq principlerin basshılıqqa aladı. Mısalı Jiyen Jırawdıń «Posqan el» toǵawın tallawda jıraw-shayır jasaǵan tariyxıy dáwirden tariyxıy sharayatlardan kelip shıǵadı, toǵawdıń syujetine tiykar bolǵan qaraqalpaq xalqınıń XVIII ásir tariyxıy turmısın qatań esapqa alıp, keń hám qızıqlı tallawlar júrgizedi.

S.Axmetovtıń sabaqlıqlarında tariyxıy faktler hám sharayatlar menen kórkem obrazlar salıstırıp tallanadı. Bul usıl mektep oqıwshılarına kórkem shınlıq penen turmıs shınlıǵın, yaǵnıy kórkem obraz benen turmıs faktlerin ajıratıp durıs túsiniwge járdem beredi. S.Axmetovtıń sabaqlıqlarınıń jáne bir ózgesheligi sonda, olar hár qıylı maǵlıwmatlarǵa, faktlerge, dáreklerge bay bolıp keledi, olarda keltirilgen maǵlıwmatlar anıq, puqta tekserilgen, siltemeler dál berilgen bolıp keledi. Sebebi ol dárektanıw ilimin puqta meńgergen alım edi, dárektanıw boyınsha onı I.Saǵıytov, M.Nurmaxammedov. Q.Bayniyazov usaǵan dárekshi alımlar menen qatar qoyıwǵa boladı. Ol qálegen pikirdi kútá bay dáreklerge, materiallarǵa tiykarlanıp aytatuǵın edi. S.Axmetov óz sabaqlıqlarında qaraqalpaq ádebiyatın dúnya ádebiyatı menen tutastırıwǵa umılatsuǵın edi. Dúnya ádebiyatınıń biyik shıńları bolǵan Nizamiydiń, Nawayınıń, A.S.Pushkinniń, M.YU. Lermontovtıń, L.N. Tolstoydıń, U. SHEkspirdiń, M. Áwezovtıń, Aybektiń, SH. Aytmatovtıń h.b. shıǵarmaların tallap, qaraqalpaq oqıwshılarınıń kórkem-estetikalıq talǵamın tárbiyalawǵa, kórkem oy-pikir dárejesin kóteriwge úlken úles qostı.

S.Axmetov jaslayınan dóretiwsilik miynet penen tınımsız shuǵıllandı, qátelesiwden, kemshiliklerden qorıqpadı, olardı saplastırıp bardı, bilimin tereńletti, oy-órisin keńeytti, aldınǵı tájiriybelerden úyrendi, úziliksiz ósip bardı. Máselen, qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha sabaqlıqlardıń 1950-jıllardaǵı avtorı S.Axmetov penen 1970-80-90-jıllardaǵı Axmetovtı bir salmaqtaǵı tas penen ólshewge bolmaydı. 1950-jıllardaǵı sabaqlıqlarda sol dáwirdiń ruwxı seziledi, analizlerdiń oy-pikirlerdiń

siyasatqa súyendiriliwi, olardıń ideologiyalastırılıwı bayqaladı, bayanlaw stiliniń qáliplespey atırǵanlıǵı, ilimiy hám ádebiy terminologiyanıń ábigerligi, tildiń shubarlıǵı kózge taslanadı. Bunday kemshilik tek jalǵız Axmetovqa ǵana emes, al sol dáwirdegi tutas qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimine tiyisli edi. Sebebi ol dáwirde qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi ele jas edi, ol qáliplesiw, ósiw dáwirin bastan keshirip atır edi. Demek, S.Axmetovtıń 40-45 jıllıq ilimiy pedagogikalıq xızmeti qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi hám ádebiy bilimlendiriw evolyuciyasın, yaǵnıy olardıń ósiw, qáliplesiw, rawajlanıw jolların anıq sáwlelendire aladı.

S. Axmetovtıń sabaqlıqları menen oqıw qollanbaları, sál qótermelep aytsaq, XX ásirdeń ekinshi yarımındaǵı qaraqalpaq mektebiniń tálim-tárbiya qurallarıńnıń biri boldı, jas áwladtıń ruwxıy azıǵı boldı, bilim alar dáregi boldı. Demek, S.Axmetov izbe-iz ósip kiyatırǵan jas áwladlardı ádebiyat tuwralı bilim menen tárbiyalay otırıp, barlıq qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy dúnyasın tárbiyaladı, onı kórkem-estetikalıq bilim menen qurallandırıp, oy-pikir dúnyasınıń shegaraların keńeytti.

Soraw hám tapsırmalar

1. S.Axmetovtıń ilimiy maqalalarına sholıw
2. S.Axmetovtıń monogrfiyalarına sholıw
3. S.Axmetovtıń poeziya tarawındaǵı izertlewleri
4. S.Axmetov sabaqlıqlarına sholıw

10-TEMA: GÁREZSIZLIK DÁWIRINDEGI ÁDEBIY SINNIŃ RAWAJLANIW ÓZGESHELİKLERI

Jobası:

- 10.1. Ádebiyattanıw iliminde poeziya máseleleri
- 10.2. Ádebiyattanıw iliminde proza máseleleri
- 10.3. Ádebiy sında házirgi ádebiy processke degen kózqaras

Jobası:

Tayanış sózler: recenziya, problemalıq maqala, ádebiy portret, sın maqala, dissertaciya, monografiya

Kórkem ádebiyattıń kóp ǵana máseleleri, ásirese, lirika janrınıń rawajlanıwı, kórkemlik qásiyetleri máselesi barlıq ádebiyatshılardıń dıqqat-itibarın ózine tartıp keldi. Sonıń ushın házirgi kúnge shekem qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde teoriyalıq máselelerge, qosıq qurılısına baǵıshlanǵan birqansha ilimiy miynetler júzege keldi.

Filologiya ilimleriniń doktorı Q.Orazımbetovtıń «Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izleniwshilik» (Nókis, 1992) atlı kandidatlıq dissertaciya jumısında hám «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formaların evolyuciyası hám tipologiyası» (Nókis, 2004) atlı monografiyalıq jumısında házirgi qaraqalpaq lirikası jóninde sóz ete otırıp, kórkem forma salasında da rawajlanıwdıń bar ekenin izertlegen. Sonıń ishinde qaraqalpaq ádebiyatında erkin qosıqlardıń janrlıq ózinshelikleri, olardıń formalıq qásiyetleri, olardı payda etetuǵın tiykarǵı elementler, qosıqtıń dúzilisi sıyaqlı máseleler kórkem tekstlik materiallarǵa tiykarlanǵan halda izertlegen hám tiyisli juwmaqlar shıǵarılǵan.

Filologiya ilimleriniń doktorı Q.Járimbetovtıń «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» (Nókis, 2004) degen monografiyalıq jumısında qaraqalpaq lirikasınıń milliy kórkemlik saǵaları, XIX ásirdegi qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq ózgeshelikleri anıqlanıp klassifikaciyalanadı.

1970-2000-jıllar qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıw ózinshelikleri haqqında qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde birqansha izertlewler payda boldı. Olardan: Z.Bekbergenovanıń «Házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasında xalıq awızeki poetikasınıń dástúrleri (70-80-jıllar)» (Nókis, 1995) degen kandidatlıq dissertaciya jumısında 70-80-jıllar qaraqalpaq poeziyasında xalıq awızeki poetikasındaǵı dástúrlerdıń, qosıq formaların shayırlar T.Jumamuratov, I.Yusupov, T.Mátmuratov hám t. b. poeziyasında qollanıw ózinshelikleri haqqında bahalı pikirler ayılǵan.

A.Hamidova «I.Yusupovtńń tvorchestvosı hám Evropa ádebiyatı (Ádebiy baylanıslar hám ádebiy tásirler máselesi)» (Nókis, 1999) degen kandidatlıq dissertaciya jumısında Evropa ádebiyatınıń ádebiy tásiriniń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı kórinisin belgili shayır I.Yusupovtńń lirikası mısasında jaqsı analizlegen.

M.Mámbetovanıń «I. Yusupov poeziyasınıń qosıq qurılısı» (Nókis, 1999) atlı kandidatlıq dissertaciya jumısında da qosıq elementleri: uyqas, ólshem, bánt, buwnaq haqqında keńnen toqtalıp, olardıń qosıqtı payda etiwdegi áhmiyeti shayır I.Yusupovtńń qosıqları mısasında izertlengen.

E.Eshniyazovanıń «Tólepbergen Mátmuratovtńń lirikası (Ideyalıq-tematikalıq, janrlıq hám kórkemlik ózinshelikleri)» (Nókis,2000) degen kandidatlıq dissertaciya jumısında da usı dáwir qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıw ózinshelikleri, ideya-tematikalıq baǵdarları, qaraqalpaq lirikasınıń janrları sıyaqlı máseleler tek ǵana belgili shayır T.Mátmuratovtńń dóretiwshiligi mısasında anıqlanǵan. Sonday-aq, bul dissertaciya T.Mátmuratovtńń dóretiwshiliginde keńnen qollanılǵan erkin qosıqlardıń janrlıq, formalıq qásiyetleri boyınsha da jaqsı teoriyalıq pikirler ayılǵan

D.Paxratdinov óziniń «I.Yusupov lirikasında Shıǵıs klassikleri dástúrleri (Ádebiy baylanıslar hám tásirler haqqında)» (Nókis,2001) degen kandidatlıq dissertaciyasında qaraqalpaq poeziyasında Shıǵıs klassikleriniń dóretken obrazlarınıń, Shıǵıs poeziyası dástúrlerindegi ideyalıq baǵdardıń hám Shıǵıs klassikleriniń janrlarınıń házirgi qaraqalpaq poeziyasında sáwleleniwini belgili shayır I.Yusupovtńń dóretiwshiligi mısasında izertlegen. Shayırdıń lirikası Shıǵıs klassikleri Nawayı, Fizulı, Maqtımqulı hám t.b. shayırlardıń dóretiwshiligi menen salıstırılıp úyrenilgen.

Usınday ilimiy miynetler 1990-2000-jıllar qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıw jaǵdayların, hár táreplemeli jetiskenliklerge eriskenligin anıqlawda úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq poeziyasındaǵı erkin qosıqlar haqqında filologiya ilimleriniń kandidatı P.Nurjanovtńń «Verlibr haqqında oylar» («Ámiwdárya», 1990, N 4), atlı maqalası da dıqqatqa ılayıq. Avtor óz maqalasında erkin qosıqqa teoriyalıq sıpatlama beriw menen birge ózinen burınǵı erkin qosıqtı izertlegen rus ilimpazlarınń qosıqtıń janrlıq hám formalıq jaqtan ózinshelikleri haqqında aytqan pikirlerine de óziniń kóz qarasın bildiredi. Bul maqala qaraqalpaq ádebiyatında erkin qosıqlardı úyreniwde áhmiyetligi menen belgilenedi. E.Eshniyazovanıń «T.Mátmuratovtńń dóretiwshiliginde erkin qosıq forması» («Ámiwdárya», 1998, № 1-2), Q.Yusupovtńń «Erkin qosıq qaraqalpaq ádebiyatında jańalıq pa?». («Jas Leninshi», 1991, 12-noyabr), H.Ayımbetovtńń «Appaq dumanlar atında» («Jas Leninshi», 1990, 5-yanvar) sıyaqlı avtorlardıń maqalaları qaraqalpaq ádebiyatında erkin qosıqlardıń ózine tán janrlıq qásiyetleri, onıń basqa kórkem formalardan ayırmashılıqları haqqında jazıldı.

Qaraqalpaq ádebiyattarıw ilimin jaqsı izertlep úyreniwde qaraqalpaq ilimpazları úlken xızmet atqarıp atır. Máselen, XX ásir qaraqalpaq ádebiyattarıw ilimin rawajlandırıwda N.Dáwqaraev, M.Nurmuxamedov, S.Axmetov, Q.Maqsetov, Q.Mambetov hám t.b. ilimpazlar kóp miynetler etti. Sonıń ishinde ádebiyat teóriyası tarawı boyınsha belgili ilimpazlar S.Axmetov, Q.Mámbetov, Q.Járimbetov, J.Esenov hám t.b. miynetleri bahalı miynetlerden bolıp tabıladı. Olardıń ilimiy miynetleri qaraqalpaq ádebiyatınıń hártárepleme baǵdarların ashıp beriwde úlken bahalı jumuslar ekeni málim.

Prof. K.Mámbetovtıń «Ádebiyat teóriyası» (Nókis,1995) atlı monografiyasında da ádebiyattıń barlıq tarawları menen birgelikte lirika hám onıń kórkem formaları haqqında teoriyalıq sıpatlamalar beriledi.

Juwmaqlap aytqanda ádebiyat teóriyası házirgi ádebiyattarıwdıń izertleniwindegi baslı tarawlardan biri bolıp tur.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ğarezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyası hám ádebiy sın
2. Ğarezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq prozası hám ádebiy sın
3. Recenziya-degenimiz ne?
4. Q.Sultanov hám ádebiy sın
5. Q.Bayniyazov ádebiy sın
6. B.Qálimbetov ádebiy sın
7. K.Allambergenov ádebiy sın
8. Q.Orazımbetov ádebiy sın
9. P.Nurjanov ádebiy sın
10. Z.Bekbergenova ádebiy sın

PITKERIW JUMÍSLARÍ

q/t	Pitkeriw jumısınıń temaları
1	1990-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiy sınınıń rawajlanıw baǵdarları
2	K.Karimov lirikasında Watan teması
3	M.Nurmuxammedov miynetlerinde qaraqalpaq povestlerin izertlew máseleleri
4	M.Nurmuxammedov miynetlerinde qaraqalpaq romanın izertlew máseleleri
5	S.Axmetovtıń miynetlerinde 1950-60-jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyası máseleleri
6	C.Axmetovtıń miynetlerinde 1970-80-jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyası máseleleri
7	XX ásirdeń 40-50-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıw baǵdarları
8	Q.Maqsetov miynetlerinde «Qırıq qız» eposın izertlew máseleleri
9	K.Mámбетov miynetlerinde XIX ásir qaraqalpaq klassik ádebiyatı máseleleri.
10	Q.Járimбетov miynetlerinde Ájiniyaz dóretiwshiligi máseleleri
11	Ádebiyattanıw iliminde Ájiniyaz dóretiwshiligi máseleleri (A.Murtazaev, B.Qalimbetov miynetleri mısasında)
12	1960-jıllarda qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıw baǵdarları
13	Q.Orazımbetov miynetlerinde 1980-jıllardaǵı qaraqalpaq lirikası máseleleri
14	Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıw baǵdarları
15	S.Bahadırova miynetlerinde roman janrı máseleleri
16	Sh.Seytov lirikasını izertlew máseleleri.
17	K.Karimovtıń «Aǵa biy» romanı ádebiy sın názerinde
18	Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń 2000-jıllardaǵı rawajlanıw baǵdarları
19	O.Abdırahmanovtıń «Bosaǵa» romanı ádebiy sın názerinde
20	1990-jıllardaǵı qaraqalpaq romansılıǵın izertlew maseleleri
21	M.Nızanov prozasın izertlew maseleleri
22	Qaraqalpaq ádebiy sınında I.Yusupov poeziyası máseleleri
23	K.Karimov romanları ádebiy sın názerinde
24	«Ámiwdárya» jurnalında járiyalanǵan ádebiy-sınlıq maqalalarǵa talqı (1996-2000-jj)
25	«Ámiwdárya» jurnalında járiyalanǵan ádebiy-sınlıq maqalalarǵa talqı (2001-2005-jj)

IV. КЕЙСЛАР

1-keys ushın tema

Qaraqalpaq ádebiy sınınıń payda bolıw hám qalıplesiw jolların túrkiy tilles xalıqlar ádebiyatı menen salıstırma talılaw jasań.

2-keys ushın tema

1940-50-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimindegi izertlewlerdi salıstırma analiz qılıw

3-keys ushın tema

Qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulınń dóretiwshiligin izertlewge arnalǵan A.Murtazaev hám B.Qálimbetovtıń miynetlerindegi ilimiy jańalıqlardı salıstırın

4-keys ushın tema

Berdaq Qargabay ulı dóretiwshiligin izertlewge arnalǵan I.Saǵitov hám N.Dáwqaraev miynetleriniń ózgesheliklerin anıqlań

5-keys ushın tema

Qaraqalpaq ádebiyattanıwınıń rawajlanıwında dúnya hám ózbek ádebiyatınıń tásirin anıqlań

6-keys ushın tema

1950-jıllardaǵı qaraqalpaq romansılıǵı menen 1980-jıllardaǵı qaraqalpaq romansılıǵın salıstrma-tipologiyalıq aspektte analizleń

7-keys ushın tema

Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyasınıń aldınǵı dáwir poeziyasınan ideyalıq-tematikalıq hám janrlıq ózgesheligin anıqlań

8-keys ushın tema

I.Yusupov dáretiwsheegin izertlewge arnalǵan monografiyalardıń bir-birinen ayırmashılıǵın anıqlań

9-keys ushın tema

T.Qayıpbergenov romanlarınıń xronologiyasın dúzip, rawajlanıw tendenciyasına sıpatlama berilń

10-keys ushın tema

Ǵárezsizlik dáwirindegi romanlardıń basqa dáwirdegi romanlardan baslı ózgesheligi nede

GLOSSARIY:

TÚSINIKLER	OLARDIŇ ANIQLAMASI
ÁDEBIY SIN	<i>áyyemgi grek tilindegi kritika-pikirlew, tallaw</i> degen sózden kelip shıqqan. Onı, kóbinese, xalıqaralıq termin menen ádebiy kritika dep te ataydı. Ádebiy sin ádebiyat tariyxı, ádebiyat teoriyası sıyaqlı kórkem ádebiyattıń qásiyetlerin, tábiyatın úyrenedi, yaǵnıy shıǵarmalardı tallaydı. <i>Biraq ádebiy sin, tiykarınan, házirgi ádebiy processte payda bolıp atırǵan shıǵarmalarǵa baha beredi, sin pikirler aytadı.</i> Ádebiy sin kórkem shıǵarmalar tuwralı jámiyettiń házirgi talaplarınan, ádebiy talǵamlarınan kelip shıǵıp baha beredi. Ádebiy sin kórkem shıǵarmalardıń jámiyetlik mazmunın, áhmiyetin, kórkemligin ashıp beredi, olardıń jetiskenlikleri menen kemshiliklerin ayıp, kitap oqıwshılardıǵa olar tuwralı túsinikler beredi, ádebiy shıǵarmalardı túsinip qabıllaw ushın jol-jobalar beredi. Solay etip, ádebiy sin kitap oqıwshılardıń ádebiy-estetikalıq talǵamın (diydisin) jetilistiredi.
ÁDEBIYAT TARIYXI	ádebiyattanıwdıń úlken bir tarawı bolıp, ol kórkem ádebiyattıń payda bolıwın, qalıplesiwın, rawajlanıw jolların, milliy ádebiyatlarǵa bóliniw tariyxın úyrenedi. Ádebiyat tariyxı itibarlı jazıwshılardıń dóretiwshiligin, sonday-aq jámiyetshilikke keńnen málim bolǵan shıǵarmalardı óz aldına qarastıradı. Sonıń menen birge ol ádebiy janrlardıń, obrazlardıń evolyuciyalıq rawajlanıwın baqlaydı.
ÁDEBIYAT TEORIYASI	kórkem sóz óneriniń ulıwma zańlılıqların, kórkem ádebiyattıń tariyxıy rawajlanıw jolların, kórkem obraz jaratıwda tiykarǵı nızamların, ádebiy janrlardıń, syujetlerdiń kórkemlik tábiyatın, kórkem shıǵarmanıń mazmunı menen formasınıń sáykesligin úyrenedi.
AVTOR	bul atama <i>latin tilindegi</i> autor sózinen alınıp, tiykarın salıwshı, dúziwshı degendi anılatadı. Avtor – qanday da bir kórkem shıǵarmanıń jekke dóretiwshisi. Máselen, “SHahnama”nıń avtorı (dóretiwshisi) – Ferdawsiy, “Aqmaq patsha”nıń avtorı – Berdaq.
AVTOR NIYETI	qanday da bir kórkem shıǵarmanı jazıw ushın avtordıń oylastırıp júrgen is jobaları. <i>Avtor niyeti bolajaq shıǵarmanıń ideyasın, temasın, kóteretuǵın máselesin (problemasın), janrın shama menen belgileydi.</i> Al avtor niyetiniń ózi sociallıq buyırtpanıń (Q. Zakaz socialıy), yaǵnıy anaw yaki mınaw janrdıǵı, ideyadaǵı shıǵarmalarǵa bolǵan turmıs talabınıń tásiiri menen payda boladı. <i>Avtor niyeti birden iske aspay, bir kansha waqt pisip, shıńlanıp júriwi múmkin</i>
AYTIP	Kórkem shıǵarmada tiykarǵı waqıyalardı aytıp beriwshi

BERIWSHI, GÚRRINSHI	qaharman. <i>Sońǵı waqıtlardaǵı ádebiyattanıw ilimi hám sinda aytıp beriwshi (“rasskazchik”) hám bayanlap beriwshi (“povestvovatel”) atamaları jiwi qollanılatuǵın boldı hám ol búgingi realistik kórkem oy-pikirdiń jaǵdayına baylanıslı kelip shıqtı. Óytkeni, burınǵı kóp milletli sovet ádebiyatı degen ortaǵ estetikalıq birlikte haqıyqatında da usınday kaharmanlardıń obrazı en jaydı hám olar arqalı ádebiyatqa biraz sıpatlı ózgeshelikler kelip kirdi. Aytayıq, SH.Aytmatovtıń shıǵarmaların alıp qaraǵanıızdıń ózinde olarda eń birinshi orında usınday sóylep beriwshiniń kelbeti, olardıń minez-qulqı hám is-háreketleri, qorshaǵan ortalıqqa bergen bahaları hám kóz-qarasları turadı. Mine, usınday qaharman obrazları arqalı, ásirese, kórkem realistik prozada lirikalıq hám psixologiyalıq súwretlewler kúsheydi, shıǵarmalardıń syujetlik kompoziciyalıq dúzilisi ózgeshe tús aldı, olar turmıs waqıyaların súwretlewde isenimsizlikten, qurǵaq tásirsiz bayanlawlardan qutıla basladı.</i>
KÓRKEM TEKSTIN AKADEMIYALIQ BASPASI	<i>Ádettegi baspalardan qatań ajralıp turadı. Ol avtordıń barlıq dóretiwshilik miyrasın qamtıydı, tekstlerdiń barlıǵı ilimiy-sın tekseriwden ótkeriledi, shıǵarmalardıń variantları, redakciyalari, qoljazbalari salıstırıladi, basqasha aytqanda úlken tekstologiyalıq islew beriledi, tiyisli jerlerinde anıqlamalar, túsiniq sózler, derekler, siltemeler (snoskalar) menen támiyin etiledi. Akademiyalıq baspa - shıǵarmalardıń eń aǵla baspası bolıp esaplanadı. Sonlıqtan tekstlerdiń durıslıǵın teksergende akademiyalıq baspaǵa júginedi.</i>
AKROSTIX	<i>grekshe akro - shettegi, stichis-qosıq. Akrostixin qatarlarınıń dáslepki háriplerin joqarıdan tómén qarap oqıǵanda qosıq baǵısh etilgen adamnıń atı yamasa avtordıń óziniń atı kelip shıǵadı. Akrostix shıǵıs poeziyasındaǵı muwashshaq janrına uqsap ketedi. Ullı shayır Nawayı qaytısl bolǵanda onıń azasına baǵıshlap Sahib Daranın qosıǵı jazıldı. Bul qosıqtıń hár bir birinshi qatarınan Nawayınıń tuwılǵan jılı, al ekinshi qatarınan onıń ólgen jılı shıǵadı.</i>
POVEST	<i>Kólemi jaǵınan ortasha bolǵan epikalıq shıǵarmanıń bir túri. Ol romannan kishi, gúrrińnen úlken, povestte romandaǵı sıyaqlı jámiyetlik turmıs waqıyaları keń hám shım-shıtırıq waqıyalar arqalı kólemlı epikalıq baǵıtta alınbaǵan menen óziniń kótergen máselesi jaǵınan, qaharmanlar xarakterin súwretlewi menen de onnan áhmiyet tómén emes.</i>
KÓRKEM ÁDEBIYAT TILI	<i>ulıwma ádebiy tildin bir túri. Ol tek xabarlaw quralı bolıp qalmastan adamǵa ruwxıy azıq, estetikalıq zawıq baǵıshlaydı.</i>
OCHERK	<i>óziniń kólemi hám súwretlew usılları jaǵınan gúrrińge jaqın janr. Ocherkte házirgi turmıstıń waqıyaları hám qaharmanları</i>

	súwretlenedi. Ocherk anıq materillarga, faktlarga, maǵlıwmatlarga kóbirek súyenedi, jazıwshınıń fantaziyası (kórkem qıyalı) sheklengen boladı. Qaraqalpaq ádebiyatında Ó.Xojaniyazov, S.Saliev, O.Ábdiraxmanov h.t.b. ocherk jazıwda kózge túsken sheber jazıwshılar bolıp esaplanadı.
GÚRRÍN	turmıstı ıqsham jáne qısqa túrde sáwlelendiretuǵın kish janr. gúrrińde waqıyalar, syujet bir qaharmannıń átirapına shólkemlesken boladı.
JAZIWSHI	bul kórkem sóz dóretiwshisi.
TRAGEDIYA	bul dramalıq shıǵarmannıń bir túri. Tragizm bul qálegen kórkem shıǵarmada hásiretli, qayǵılı sezimlerdiń sáwleleniwi. Tragediya - bul kórkem janr. Tragizm tek dramalıq shıǵarmada ǵana emes, al epikalıq hám lirikalıq shıǵarama da boladı. Tragizmdi ádebiyatta tragediyalıq pafos dep ataydı.
KOMEDIYALIQ KATEGORIYASI	Grekshe komos - elat, ode -qosıq degen sózlerden kelip shıqqan. Ayırım waqıtları jámiyette, geypara adamlarda kúlki oyatatuǵın yamasa ádettegi normalarǵa durıs kelmeytuǵın is-háreketler bolıwı múmkin, yaǵnıy jámiyettegi tártiplerge, ulıwma insaniylik qaǵıydalarǵa sáykes kelmey kúlki jaǵdayda qalatuǵın qubılıslarǵa hádiyselerge, adamlarǵa, bizde unamsız sezimler, kúlki sezimleri payda bolıwı múmkin. Bul jaǵday ilimde komediyalıq kategoriya dep ataladı. Kórkem ádebiyatta komediyalıq kategoriya menen komediya janrın shatastırmaw kerek. Mısalı Berdaqnıń “Altı qız” qosıǵında komediyalıq jaǵday, pafos bar, biraq ol janrı boyınsha komediya emes. Komediya-bul dramalıq janr.
YUMOR	(latınsha humor -dálkek, kúlki mánisinde), turmısta geypara qolaysız momentlerdi kúlki arqalı súwretlew usılı. Kóbinshe ádebiy shıǵarmalarda satira hám yumor bir-biri menen aralasıp júredi. Biraq yumor jeńil kúlkige qurılǵan, ol satira sıyaqlı onsha nishterlemeydi, biraq ekewi de turmıstaǵı qolaysız nárselerdi dúzetiwge qaratıladı. Belinskiydiń aytqanıday “YUmor kózden jas aǵızǵansha kúldiretuǵın shıǵarmalardıń qatarına kiredi”.
KONFLIKT	latin sózinen alınǵan bolıp soqlıǵısıw degen mánisti bildiredi. Konflikt kórkem shıǵarmalardaǵı personajlardıń qarama-qarsılıǵın yamasa personajlar toparları arasındǵı qarama-qarsılıqtı yamasa personaj benen sırtqı ortalıq arasındǵı qarama-qarsılıqtı ańlatadı.
PROBLEMA (MÁSELE)	bul jańasha kóterilgen áhmiyetli turmıshıq, jámiyetlik, tábiyat, sonday-aq jeke adam táǵdirine baylanıslı máseleler. Problema - bul hár bir dáwir ádebiyatınıń tariyxıy, sociallıq jaǵdaylardan kelip shıǵıp kóteretuǵın áhmiyetli máselesi.
TEMA	bul kórkem shıǵarmannıń sáwlelendiretuǵın materialı, syujetlik

	materialları.
IDEYA	usı shıǵarma arqalı avtorıń ózi súwretlep atırǵan waqıyalarǵa, adamlarǵa bolǵan kózqarasları, onıń bergen bahaları. Mısalı, “Maman biy ápsanası” romanında jazıwshınıń ideyası XVIII ásirdegi qaraqalpaqlardıń turmısın súwretlew arqalı olardıń xalıq sıpatında qalıplesiw, milliy ózligin saqlaw, dúnya xalıqları arasında teń jasaw, onıń millet sıpatında, rawajlanıw hám milliy ǵárezsizlik máseleleri bolıp esaplanadı.
SYUJET	francuzsha “nársе”, “mazmun” degendi ańlatadı. Kórkem shıǵarmalarda obraz jaratıw ushın qollanıladı. Syujet-bul kórkem shıǵarmada súwretlenetuǵın waqıyalardıń, hádiyselerdiń, sonday-aq personajlardıń is-háreketleriniń belgili bir tártipke túsken dizimi yamasa jıynaǵı. Jazıwshı personajlardıń obrazın jaratıw ushın syujetti paydalanadı. Syujettiń rawajlanıwı arqalı personajlardıń is-háreketleri kórinedi. Olardıń kelbeti, xarakteri ashıladı. Syujettegi usı konflikttiń baslanıwı waqıyanıń baslanıwı dep ataladı. Bunnan soń waqıyanıń hár tárepleme rawajlanıwı, waqıyanıń rawajlanıwı dep ataladı. Waqıya rawajlanıp shegine jetedi. Bunı syujettiń (waqıyanıń shıńı yamasa kulminaciya dep ataydı). Waqıya rawajlanıw shıńına jetken soń, personajlardıń qarama-qarsılıǵı (konflikt) hár qıylı formalarda sheshiledi. Bunnan soń syujetti rawajlandırıwǵa, dawam etiwge zárúrlik bolmay qaladı. Bunı syujettiń sheshimi yamasa final dep júritedi. Bul klassikalıq syujettiń sheshimi. Syujet iliminde syujetten tısqarı elementler usaǵan túsiniq bar. Olar baslı waqıyalarǵa tikkeley baylanıspawı múmkin. Biraq syujettiń rawajlanıwına, obrazlar jaratıwǵa belgili dárejede tásir jasawı múmkin. Bunday syujetlerdi qaptal syujetler yamasa járdemshi syujetler dep atawǵa boladı.
EPOS TERMINI	áyyemgi grek tilinen alınǵan bolıp, sózlik mánisi boyınsha áńgime, ertek degendi bildiredi. Epos-ádebiyattıń úsh túrinin biri. Óziniń janrlıq qásiyeti boyınsha waqıyanı bayanlap, súwretlep beretuǵın shıǵarmalardıń túri. Epikalıq shıǵarmada eń birinshi náwbette syujet bolıwı kerek. Áyyemgi grek filosofi Aristotel eń birinshi mártebe ádebiyattı epos, drama, lirika dep úlken úsh toparǵa bólgen.
KOMPOZICIYA	Kórkem shıǵarma qalay bolsa solay, waqıyalar bastan aqırına dizilip jazıla bermeydi, al jazıwshı olardı óziniń aytajaq ideyasına, sáwlelendirgen temasına, kótergen máselesine ılayıq etip jaylastıradı. Aqır ayaǵında kompoziciya kórkem shıǵarmanıń qurılısı degendi ańlatadı. Kompoziciya eń juwmaǵında kórkem obrazdı jaqsı kórsetiwge, jaratıwǵa, kótergen máselelerdi ótkirlestirip beriwge xızmet etedi.

	Folklorlıq shıǵarmanıń kompoziciyası kútá ápiwayı túsiniwge ańsat bolıp keledi. Onda waqıyalar xromonologiyalıq (waqıt-xromos) tártibinde jaylastırıladı. Biraq realistlik shıǵarmanıń kompoziciyası biraz quramalı bolıp keledi, waqıyalar waqıt tártibin, izbe-izligin saqlamaydı. Kóp nárseler oqıwshınıń óziniń ańlawı ushın ishara etiledi. Ayırım syujetlerde basta waqıyanıń sheshimi beriliwi múmkin, sońınan waqıyanıń rawajlanıwı beriliw múmkin.
ÁDEBIY TIL	sóylewdiń hám jazıwdıń belgili bir ólshemlerine, qaǵıydalarına iye bolǵan, ulıwma xalıqqa, onıń barlıq qatlamlarına ortaqlı bolǵan, xalıqtıń (millettiń) jámiyetlik, ruwxıy, mádeniy turmısına xızmet ete alatuǵın til. Ilim, mádeniyat hám kórkem ádebiyat shıǵarmaları ádebiy tilde jazıladı. Hár bir xalıqtıń tili dialektlerge bóliniwi múmkin. Olar leksikalıq, fonetikalıq jaqtan ózgesheleniwi múmkin. Dialektler ulıwma xalıqlıq tildin normalarına úylespeydi, sonlıqtan olar jergilikli áhmiyetke iye boladı. Qatnas quralı bolǵan til mádeniyat rawajlanǵan sayın bir dialekt yamasa qawimlik til sheńberinen shıǵıp, ulıwma ádebiy sóylew hám jazıw tiline birlesedi.
ÁDEBIY PROCESS	bul milliy ádebiyattıń yamasa dúnya ádebiyatınıń qanday da bir dáwirde estetikalıq, ideyalıq, tematikalıq, kórkemlik, janrlıq h.t.b. ózgerislerge ushırıp rawajlanıwı. Ádebiy hárekettiń barısında ayırım gónergen ideyalar, kórkem formalar dáwir talabına ılayıq jańalanıp baradı. Bul jańalanıw ádebiy stillerdiń, ádebiy aǵımlardıń, ádebiy baǵdarlardıń jańalanıwına alıp keledi. Házirgi dáwirde ádebiy process kútá quramalı. Ol bir ǵana milliy ádebiyat shegarasında joqarı dárejede rawajlana almaydı. Al dúnya ádebiyatı menen tıǵız baylanısta, óz-ara tásirleniw jaǵdayında rawajlanadı. Kórkem ádebiyat jazıw-sızıwdıń payda bolıwı menen qalıplese, oǵan deyin dúnya xalıqları kórkem awızeki shıǵarmalar dóretken.
ÁDEBIY SIN	1. <i>áyyemgi grek tilindegi kritika-pikirlew, tallaw</i> degen sózden kelip shıqqan. Onı, kóbinese, xalıqaralıq termin menen ádebiy kritika dep te ataydı. Ádebiy sin ádebiyat tariyxı, ádebiyat teoriyası sıyaqlı kórkem ádebiyattıń qásiyetlerin, tábiyatın úyrenedi, yaǵnıy shıǵarmalardı tallaydı. <i>Biraq ádebiy sin, tiykarınan, házirgi ádebiy processte payda bolıp atırǵan shıǵarmalarǵa baha beredi, sin pikirler aytadı.</i> Ádebiy sin kórkem shıǵarmalar tuwralı jámiyettiń házirgi talaplarınan, ádebiy talǵamlarınan kelip shıǵıp baha beredi. Ádebiy sin kórkem shıǵarmalardıń jámiyetlik mazmunın, áhmiyetin, kórkemligin ashıp beredi, olardıń jetiskenlikleri

	menen kemshiliklerin ayıp, kitap oqıwshılardı olar tuwralı túsınıklar beredi, ádebiy shıǵarmalardı túsınıp qabıllaw ushın jol-jobalar beredi. Solay etip, ádebiy sın kitap oqıwshılardıń ádebiy-estetikalıq talǵamın (diydisin) jetilistiredi.
ÁDEBIYAT TARIYXI	ádebiyattanıwdıń úlken bir tarawı bolıp, ol kórkem ádebiyattıń payda bolıwın, qalıplesiwın, rawajlanıw jolların, milliy ádebiyatlardıǵa bóliniw tariyxın úyrenedi. Ádebiyat tariyxı itibarlı jazıwshılardıń dóretiwshiligin, sonday-aq jámiyetshilikke keńnen málim bolǵan shıǵarmalardı óz aldına qarastıradı. Sonıń menen birge ol ádebiy janrlardıń, obrazlardıń evolyuciyalıq rawajlanıwın baqlaydı.
ÁDEBIYAT TEORIYASI	kórkem sóz óneriniń ulıwma zańlılıqların, kórkem ádebiyattıń tariyxıy rawajlanıw jolların, kórkem obraz jaratıwda tiykarǵı nızamların, ádebiy janrlardıń, syujetlerdiń kórkemlik tábiyatın, kórkem shıǵarmanıń mazmunı menen formasınıń sáykesligin úyrenedi.
AVTOR	bul atama <i>latin tilindegi</i> autor sózinen alınıp, tiykarın salıwshı, dúziwshı degendi ańlatadı. Avtor – qanday da bir kórkem shıǵarmanıń jekke dóretiwshisi. Máselen, “SHahnama ”nıń avtorı (dóretiwshisi) – Ferdawsiy, “Aqmaq patsha”nıń avtorı – Berdaq.
AVTOR NIYETI	qanday da bir kórkem shıǵarmanı jazıw ushın avtordıń oylastırıp júrgen is jobaları. <i>Avtor niyeti bolajaq shıǵarmanıń ideyasın, temasın, kóteretuǵın máselesin (problemasin), janrın shama menen belgileydi.</i> Al avtor niyetiniń ózi sociallıq buyırtpanıń (Q. Zakaz socialnıy), yaǵnıy anaw yaki mınaw janrdadı, ideyadaǵı shıǵarmalardıǵa bolǵan turmıs talabınıń tásiiri menen payda boladı. <i>Avtor niyeti birden iske aspay, bir qansha waqt pisip, shıńlanıp júriwi múmkin.</i>
AYTIP BERIWSHI, GÚRRINSHI	Kórkem shıǵarmada tiykarǵı waqıyalardı ayıp beriwshi qaharman. <i>Sońǵı waqıtlardaǵı ádebiyattanıw ilimi hám sinda aytıp beriwshi (“rasskazchik”) hám bayanlap beriwshi (“povestvovatel”) atamaları jiye qollanılatsuǵın boldı hám ol búgingi realistik kórkem oy-pikirdiń jaǵdayına baylanıslı kelip shıqtı.</i> Óytkeni, buringı kóp milletli sovet ádebiyatı degen ortaq estetikalıq birlikte haqıyqatında da usınday kaharmanlardıń obrazı en jaydı hám olar arqalı ádebiyatqa biraz sıpatlı

	özgeshelikler kelip kirdi. Aytayıq, SH.Aytmatovtıń shıǵarmaların alıp qaraǵanımdıń ózinde olarda eń birinshi orında usınday sóylep beriwshiniń kelbeti, olardıń minez-qulqı hám is-háreketleri, qorshaǵan ortalıqqa bergen bahaları hám kóz-qarasları turadı. Mine, usınday qaharman obrazları arqalı, ásirese, kórkem realistlik prozada lirikalıq hám psixologiyalıq súwretlewler kúsheydi, shıǵarmalardıń syujetlik kompoziciyalıq dúzilisi ózgeshe tús aldı, olar turmıs waqıyaların súwretlewde isenimsizlikten, qurǵaq tásirsiz bayanlawlardan qutıla basladı.
JAZIWSHI	bul kórkem sóz dóretiwshisi.
KÓRKEM TEKSTTIŇ AKADEMIYALIQ BASPASI.	Ádettegi baspalardan qatań ajralıp turadı. <i>Ol avtordıń barlıq dóretiwshilik miyrasın qamtıydı, tekstlerdiń barlıǵı ilimiy-sın tekseriwden ótkeriledi, shıǵarmalardıń variantları, redakciyaları, qoljazbaları salıstırıladı, basqasha aytqanda úlken tekstologiyalıq islew beriledi, tiyisli jerlerinde anıqlamalar, túsiniq sózler, derekler, siltemeler (snoskalar) menen támiyin etiledi.</i> Akademiyalıq baspa - shıǵarmalardıń eń aǵla baspası bolıp esaplanadı. Sonlıqtan tekstlerdiń durıslıǵın teksergende akademiyalıq baspaǵa júginedi.
AKROSTIX-GREKSHE AKRO - SHETTEGI, STICHIS-QOSIQ.	<i>Akrostixtiń qatarlarınıń dáslepki háriplerin joqarıdan tómén qarap oqıǵanda qosıq baǵısh etilgen adamnıń atı yamasa avtordıń óziniń atı kelip shıǵadı. Akrostix shıǵıs poeziyasındaǵı muwashshaq janrına uqsap ketedi.</i> Ullı shayır Nawayı qaytı bolǵanda onıń azasına baǵıshlap Sahib Darannı qosıǵı jazıldı. Bul qosıqtıń hár bir birinshi qatarınan Nawayınnı tuwılǵan jılı, al ekinshi qatarınan onıń ólgen jılı shıǵadı.
POVEST	Kólemi jaǵınan ortasha bolǵan epikalıq shıǵarmanıń bir túri. Ol romannan kishi, gúrrińnen úlken, povestte romandaǵı sıyaqlı jámiyetlik turmıs waqıyaları keń hám shım-shıtırıq waqıyalar arqalı kólemlı epikalıq baǵıtta alınbaǵan menen óziniń kótergen máselesi jaǵınan, qaharmanlar xarakterin súwretlewi menen de onnan áhmiyet tómén emes.
GÚRRIN	turmıstı ıqsham jáne qısqa túrde sáwlelendiretuǵın kish janr. gúrrińde waqıyalar, syujet bir qaharmanınń átirapına shólkemlesken boladı.
OCHERK	óziniń kólemi hám súwretlew usılları jaǵınan gúrrińge jaqın

	janr. Ocherkte házirgi turmıstıń waqıyaları hám qaharmanları súwretlenedi. Ocherk anıq materillarğa, faktlarğa, maǵlıwmatlarğa kóbirek súyenedi, jazıwshınıń fantaziyası (kórkem qıyalı) sheklengen boladı. Qaraqalpaq ádebiyatında Ó.Xojaniyazov, S.Saliev, O.Ábdiraxmanov h.t.b. ocherk jazıwda kózge túsken sheber jazıwshılar bolıp esaplanadı.
TRAGEDIYA	bul dramalıq shıǵarmanıń bir túri. Tragizm bul qálegen kórkem shıǵarmada hásiretli, qayǵılı sezimlerdiń sáwleleniwı. Tragediya - bul kórkem janr. Tragizm tek dramalıq shıǵarmada ǵana emes, al epikalıq hám lirikalıq shıǵarama da boladı. Tragizmdi ádebiyatta tragediyalıq pafos dep ataydı.
KOMEDIYALIQ KATEGORIYASI	Grekshe komos - elat, ode -qosıq degen sózlerden kelip shıqqan. Ayırım waqıtları jámiyette, geypara adamlarda kúlki oyatatuǵın yamasa ádettegi normalarğa durıs kelmeytuǵın is-háreketler bolıwı múmkin, yaǵnıy jámiyettegi tártiplerge, ulıwma insanılıq qaǵıydalarğa sáykes kelmey kúlki jaǵdayda qalatuǵın qubılıslarğa hádiyselerge, adamlarğa, bizde unamsız sezimler, kúlki sezimleri payda bolıwı múmkin. Bul jaǵday ilimde komediyalıq kategoriya dep ataladı. Kórkem ádebiyatta komediyalıq kategoriya menen komediya janrın shatastırmaw kerek. Mısalı Berdaqtıń “Altı qız” qosıǵında komediyalıq jaǵday, pafos bar, biraq ol janrı boyınsha komediya emes. Komediya-bul dramalıq janr.
YUMOR	(latinsha humov -dálkek, kúlki mánisinde), turmısta geypara qolaysız momentlerdi kúlki arqalı súwretlew usılı. Kóbinshe ádebiy shıǵarmalarda satira hám yumor bir-biri menen aralasıp júredi. Biraq yumor jeńil kúlkige qurılǵan, ol satira sıyaqlı onsha nishterlemeydi, biraq ekewi de turmıstaǵı qolaysız nárselerdi dúzetiwge qaratıladı. Belinskiydiń aytqanıday “YUmor kózden jas aǵızǵansha kúldiretuǵın shıǵarmalardıń qatarına kiredi”.
TEMA	bul kórkem shıǵarmanıń sáwlelendiretuǵın materialı, syujetlik materialları.
PROBLEMA (MÁSELE)	bul jańasha kóterilgen áhmiyetli turmıshlıq, jámiyetlik, tábiyat, sonday-aq jeke adam táǵdirine baylanıslı máseleler. Problema - bul hár bir dáwir ádebiyatınıń tariyxıy, sociallıq jaǵdaylardan kelip shıǵıp kóteretuǵın áhmiyetli máselesi.
IDEYA	usı shıǵarma arqalı avtordıń ózi súwretlep atırǵan waqıyalarğa,

	adamlarǵa bolǵan kózqarasları, onıń bergen bahaları. Mısalı, “Maman biy ápsanası” romanında jazıwshınıń ideyası XVIII ásirdegi qaraqalpaqlardıń turmısın súwretlew arqalı olardıń xalıq sıpatında qalıplesiw, milliy ózligin saqlaw, dúnya xalıqları arasında teń jasaw, onıń millet sıpatında, rawajlanıw hám milliy ǵárezsizlik máseleleri bolıp esaplanadı.
SYUJET	francuzsha “nárse”, “mazmun” degendi ańlatadı. Kórkem shıǵarmalarda obraz jaratıw ushın qollanıladı. Syujet-bul kórkem shıǵarmada súwretlenetuǵın waqıyalardıń, hádiyselerdiń, sonday-aq personajlardıń is-háreketleriniń belgili bir tártipke túsken dizimi yamasa jıynaǵı. Jazıwshı personajlardıń obrazın jaratıw ushın syujetti paydalanadı. Syujettiń rawajlanıwı arqalı personajlardıń is-háreketleri kórinedi. Olardıń kelbeti, xarakteri ashıladı. Syujettegi usı konflikttiń baslanıwı waqıyanıń baslanıwı dep ataladı. Bunnan soń waqıyanıń hár tárepleme rawajlanıwı, waqıyanıń rawajlanıwı dep ataladı. Waqıya rawajlanıp shegine jetedi. Bunı syujettiń (waqıyanıń shıńı yamasa kulminaciya dep ataydı). Waqıya rawajlanıw shıńına jetken soń, personajlardıń qarama-qarsılıǵı (konflikt) hár qıylı formalarda sheshiledi. Bunnan soń syujetti rawajlandırıwǵa, dawam etiwge zárúrlik bolmay qaladı. Bunı syujettiń sheshimi yamasa final dep júritedi. Bul klassikalıq syujettiń sheshimi. Syujet iliminde syujetten tısqarı elementler usáǵan túsiniq bar. Olar baslı waqıyalarǵa tikkeley baylanıspawı múmkin. Biraq syujettiń rawajlanıwına, obrazlar jaratıwǵa belgili dárejede tásir jasawı múmkin. Bunday syujetlerdi qaptal syujetler yamasa járdemshi syujetler dep atawǵa boladı.
KONFLIKT	latin sózinen alınǵan bolıp soqlıǵısıw degen mánisti bildiredi. Konflikt kórkem shıǵarmalardaǵı personajlardıń qarama-qarsılıǵın yamasa personajlar toparları arasındaǵı qarama-qarsılıqtı yamasa personaj benen sırtqı ortalıq arasındaǵı qarama-qarsılıqtı ańlatadı.
KOMPOZICIYA	Kórkem shıǵarma qalay bolsa solay, waqıyalar bastan aqırına dizilip jazıla bermeydi, al jazıwshı olardı óziniń aytajaq ideyasına, sáwlelendiren temasına, kótergen máselesine ılayıq etip jaylastıradı. Aqır ayaǵında kompoziciya kórkem shıǵarmanıń qurılısı degendi ańlatadı. Kompoziciya eń

	juwmaǵında kórkem obrazdı jaqsı kórsetiwge, jaratıwǵa, kótergen máselelerdi ótkirlestirip beriwge xızmet etedi. Folklorlıq shıǵarmanıń kompoziciyası kútá ápiwayı túsiniwge ańsat bolıp keledi. Onda waqıyalar xromonologiyalıq (waqıt-xromos) tártibinde jaylastırıladı. Biraq realistlik shıǵarmanıń kompoziciyası biraz quramalı bolıp keledi, waqıyalar waqıt tártibin, izbe-izligin saqlamaydı. Kóp nárseler oqıwshınıń óziniń ańlawı ushın isharat etiledi. Ayırım syujetlerde basta waqıyanıń sheshimi beriliwi múmkin, sońınan waqıyanıń rawajlanıwı beriliw múmkin.
ÁDEBIY TIL	sóylewdiń hám jazıwdıń belgili bir ólshemlerine, qaǵıydalarına iye bolǵan, ulıwma xalıqqa, onıń barlıq qatlamlarına ortaqlı bolǵan, xalıqtıń (millettiń) jámiyetlik, ruwxıy, mádeniy turmısına xızmet ete alatuǵın til. Ilim, mádeniyat hám kórkem ádebiyat shıǵarmaları ádebiy tilde jazıladı. Hár bir xalıqtıń tili dialektlerge bóliniwi múmkin. Olar leksikalıq, fonetikalıq jaqtan ózgesheleniwi múmkin. Dialektler ulıwma xalıqlıq tildiń normalarına úylespeydi, sonlıqtan olar jergilikli áhmiyetke iye boladı. Qatnas quralı bolǵan til mádeniyat rawajlangan sayın bir dialekt yamasa qawimlik til sheńberinen shıǵıp, ulıwma ádebiy sóylew hám jazıw tiline birlesedi.
KÓRKEM ÁDEBIYAT TILI	ulıwma ádebiy tildiń bir túri. Ol tek xabarlaw quralı bolıp qalmastan adamǵa ruwxıy azıq, estetikalıq zawıq baǵıshlaydı.
ÁDEBIY PROCESS	bul milliy ádebiyattıń yamasa dúnya ádebiyatınıń qanday da bir dáwirde estetikalıq, ideyalıq, tematikalıq, kórkemlik, janrlıq h.t.b. ózgerislerge ushırıp rawajlanıwı. Ádebiy hárekettiń barısında ayırım gónergen ideyalar, kórkem formalar dáwir talabına ılayıq jańalanıp baradı. Bul jańalanıw ádebiy stillerdiń, ádebiy aǵımlardıń, ádebiy baǵdarlardıń jańalanıwına alıp keledi. Házirgi dáwirde ádebiy process kútá quramalı. Ol bir ǵana milliy ádebiyat shegarasında joqarı dárejede rawajlana almaydı. Al dúnya ádebiyatı menen tıǵız baylanısta, óz-ara tásirleniw jaǵdayında rawajlanadı. Kórkem ádebiyat jazıw-sızıwdıń payda bolıwı menen qalıplese, oǵan deyin dúnya xalıqları kórkem awızeki shıǵarmalar dóretken.

Ádebiyatlar dizimi

I. Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń miynetleri

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажғимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимызни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиғи бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улўғ халқнинг иши ҳам улўғ, ҳаёти ёруғ ва келажғи фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Normativ-huquqiy hújjetler

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муасасаларининг рахбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 майдаги “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон

Фармони.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантири чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли [Фармони](#).
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли [Фармони](#).
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдагидаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2995-сонли Қарори.
17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрдаги “Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4068-сонли Қарори.

III. Arnawlı ádebiyatlar

18. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. Нөкис: «Билим» 1993
19. Ja’rimbetov Q. A’debiyattani’wdan sabaqlar. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2012
20. Жәримбетов Қ., Нуржанов П., Турдыбаев Қ. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ әдебияты. Ташкент. «Чўлпон атындағы баспа-полиграфия дәретиўшилиқ үйи»- 2019.
21. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent. «Havoiiy universiteti»-2018.
22. Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Axmedova SH. O’zbek adabiy

tanqidchiligi tarixi. «Cho'lpon nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi»
Toshkent-2012.

23. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. Тошкент «Фан»-2006
24. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. (Илмий-назарий тадқиқотлар, адабий-танқидий мақолалар). Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент-2015.
25. Қарақалпақстан Республикасы жазыўшылары (библиографиялық мағлыўмат). Ташкент. «Extremum press»-2011.
26. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикаси. Монография. Нөкис: «Илим», 2016.
27. Оразымбетов Қ. Таңдамалы шығарамлары. I-II томлар. Нөкис «Билим», 2019.
28. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис: «Билим», 2004
29. Нуржанов П. Хәзирги қарақалпақ романы (Сюжет хәм конфликт поэтикасы). Нөкис «Билим» -2009.

IV. Internet saytlar

30. Бош илмий-методик марказ: www.bimm.uz
31. [www. Ziyonet. uz](http://www.Ziyonet.uz)
32. Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий сайти: www.gov.uz
33. www.qqliterature.uz.
34. www.karakalpak.vestnik.uz.
35. [www. aknuk.uz](http://www.aknuk.uz).
36. www.ilimhamjamiyet.uz.
37. [www.charqyuldizi. uz](http://www.charqyuldizi.uz).
38. www.jahonadabiyoti.uz.

«Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sın tariyxı» moduli boyınsha islengen oqıw metodikalıq komplekske

SIN PIKIR

«Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sın tariyxı» moduli hár bir tınlawshı ushın oqıw-tárbiyalıq iskerlikti nátiyjeli alıp barıw ushın zárúr bolğan bilimler hám kónlikpelerdi, oqıtıwshı-tárbiyashıǵa tán bolğan kásiplik hám jeke pazıyletlerdi iyelewde, sonday-aq insannıń metodikanıń rawajlanıw nızamlılıqları, metodikanıń bir qatar tarawlarınıń ilimiy jetiskenlikleri jámiyetlik sananı qalıplestiriwde hám házirgi dáwirdegi jas áwladtıń psixologiyalıq rawajlanıwın úyreniwde júdá zárúr esaplanadı. Pedagogikalıq hám psixologiyalıq bilimler tálim hám tárbiya processiniń jámiyettiń social-ekonomikalıq rawajlanıwı menen baylanıslı bolğan máselelerin sheshiwde járdem beredi, sonday-aq basqa pedagogikalıq hám metodikalıq oqıw pánleri, pán túsinikleri boyınsha pikir júrgiziwge imkaniyat jaratadı.

«Qaraqalpaq ádebiyattanıwı hám ádebiy sın tariyxı» modulın oqıtıwdıń tiykargı maqseti—tınlawshılardı házirgi zaman pedagogika pániniń teoriyalıq tiykarları menen qurallandıırıw, «Kadrlar tayarlaw milliy baǵdarlama»sın ámelge asırıwda jas áwladtı ruwxıy hám ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawda tálim sapasın arttırıw ushın zárúr kónlikpelerdi payda etiw, sonday-aq tınlawshılardıń metodikalıq bilimlerdi iyelewi, onıń iskerligi hám qarım-qatnası, pedagogikalıq rawajlanıw nızamlılıqları úyreniw boyınsha bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı qalıplestiriw.

Bul oqıw metodikalıq komplekste oqıw processinde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwdıń ilimiy metodikalıq tiykarları modulinen lekciya hám seminar sabaqları ushın oqıw-texnologiyalıq kartaların islep shıǵıw, vizual materiallar boyınsha úlgi metodikalıq kórsetpeler bayan etilgen.

QMU «qaraqalpaq ádebiyatı»
kafedra baslıǵı, Filologiya
ilimleri kandidatu, docent

A.Dosimbetova